

Jasminka Domaš

Kadišl i nebeski putnici

BET ISRAEL

LITTERIS

Biblioteka
Hrvatski pisci

Jasminka Domaš

*Kadišl i
nebeski putnici*

LITTERIS

BET ISRAEL

Zagreb, 2020.

Jedan Židov dobacio je logorašu u
Auschwitzu svoju mezuzu prije nego što
su ga odveli da ga ubiju. Pritom je još
samo uspio doviknuti: »Ja sam rabin iz
Zagreba!«

(Ta mezua izložena je u
Muzeju Holokausta Jad Vašemu u Izraelu)

J oš je rano, nema ni šest sati, moji ukućani spavaju. Dvoumim se, a ne usuđujem se nikoga pitati smijem li ti napisati pismo. Mi idemo u istu gimnaziju, ne baš u isti razred i viđamo se pod odmorom na školskom hodniku. Sviđa mi se što uvijek nasmijavaš učenike koji se rado okupljaju oko tebe, ponekad mi se učini da se njihov smijeh poput gumene lopte odbije od zida i zatim veselo skakuće niza stube sve do predvorja do uvijek mrzovoljnog čuvara školskog reda gospodina Franje Štengla kojeg inače nazivamo Franjo Tah. I bojim se da će on, ako primijeti tu okruglu, šarenu i veselu loptu smijeha iznenada stati na stube, produžiti svoj vrat da vidi tko to pravi nered i onda poželjeti taj smijeh zaključati u mračan podrum kamo učenici nemaju pravo pristupa. Možemo samo zamisliti što je Franjo Tah tamo sve zaključao, nagomilao i oduzeo generacijama đaka ove gimnazije. Tko zna, možda ima i policu za tajne poruke, papirnate avione i brodove. No više me zanimaju poruke. Misliš li da ih Tah čita? Teško mi je i pomisliti da je on ikad bio zaljubljen.

Jesi li možda primijetio da je jučer taj naš podvornik stajao kod ulaza odjeven u nekakvu crnu uniformu ili što je već to, nisam sigurna. Ne znam točno što bi to moglo značiti. Pogotovo za nas židovske gimnazijalce. Moji su roditelji jako zabrinuti i planiraju da nekamo, ne znam kamo, odemo što prije iz Zagreba. Priča se da će nam mnogo ranije nego što je uobičajeno podijeliti školske

svjedodžbe. Šaj, pričam ti o svemu i svačemu, a ono što mi je na srcu izostavljam. Jesi li ti mene uopće primijetio? Ponekad se sretnemo i pozdravimo na *šabat* pred sinagogom. Hoću li kad ode-mo iz grada nekome, bilo kome, nedostajati?

Kako je sve počelo? Pa jednog utorka, u zbornici. I to raspravom nekoliko gimnazijskih profesora o židovskim učenicima. Miroslav Božićević, veliki poklonik i strastveni obožavatelj novoustrojene ustaške države, koji očito ima informacije iz prve ruke, zauzeo je tvrdi stav da židovski učenici moraju napustiti školu. Glasno sam negodovao dok su drugi u zbornici slijegali ramenima izbjegavajući me pogledati – što je dodatno razjarilo profesora Božićevića. Na to sam ustao i rekao: »Ako u ovoj gimnaziji nema mjesta za židovske učenike, koji su kao što i sami znate među najboljima po uspjehu, onda očito neće više biti mjesta ni za židovske nastavnike.«. Uzeo sam svoju kožnu torbu u kojoj sam običavao kući nositi zadaćnice i izašao. Toliko sam se uzrujao da mi je na ulici pozlilo pa sam ušao u prvi bife i zamolio čašu vode.

Draga Adela, eto tako ti je počelo. A kako tebi ide? Čujem da ste u tvornici dobili ustaškog namjesnika i da sve o kožnoj industriji ubrzano učiš od supruga kojeg su udaljili s posla. Dobro ti ide? Ma nemojmo opet o meni i nemoj mi govoriti da se ne uzrujavam. Bijesan sam kao ris. Osim toga, dovoljno mi je da pogledam svoj kaput na vješalici i onu oznaku da sam Židov. I tvoj suprug je nosi. Reci mi, čemu to služi? Ja ću tebi reći, tomu da nas lakše ubiju, sakupe negdje na cesti, strijeljaju, tek tako, jer mogu, jer za nas Židove u ovoj državi više nitko ne odgovara. Bolje mi je da ušutim.

Znaš onaj Miroslav kojeg sam maloprije spomenuo i koji sve pozdravlja sa »Za dom spremni«, on zna gdje stanujem, još bi mi mogao i *Geheime Staatspolizei* na glavu navaliti. Samo jedno te molim, ako me ubiju, na grob mi odnesi kamenčić i tamo ga ostavi.

Nisam trebao ući u tramvaj. Ako dođe do racije, neću imati nikakve izgleda bilo gdje umaknuti. Boli me noga, od operacije koljena nije mi bolje. Šepam, jedva se vučem. Valjda se neće ništa loše dogoditi. Savinut ću novine i kad uđem u tramvaj držat ću ih tako da se ne vidi moja značka sa slovom Ž kojom me je »počastila« Nezavisna Država Hrvatska. Primijetio sam da ljudi gledaju taj znak, ponekad mi se čini da pojedinci naprosto bulje u mene kao da su mi izrasli rogovi ili kao da imam rep na stražnjici. Dobro je da je jedno sjedalo u tramvaju slobodno, jer ako naglo zakochi mogao bih pasti. Svaki put kad tramvaj stoji na stanici, ja samo gledam hoće li ustaše ući. Jedva dišem od napetosti i straha.

Dođavola, ušli su, dvojica na prednja vrata i jedan na zadnja. Kud sam baš u ovaj tramvaj ušao. Osamdeset mi je godina i za manje od minute izvest će me iz tramvaja i voditi kao ovcu na klanje. Sklanjam novine da izvadim dokumente. Ljudi u tramvaju šute. »Vidi, vidi, koga smo to uhitili!!! Gospodin ne bi pješačio nego se uvalio u sjedalo kao da mu je ćaća arijevac. 'Ajd sad ćemo mi povući kočnicu pa ravno do zatvora. Nek' onda vide što će s tobom. A što jest, jest, matere mi, ovako šepav i star nisi nizašto nego da te odmah ucmekamo pa da se ne mučimo.«

U vrtu naše vile na Tuškancu mirišu lipe. I prozori su širom otvoreni. U mojoj je sobi klavir. Veliki, crni, lakiran i kad se podigne poklopac, iznad crnobijelih tipki piše: ERSTE PRODUKTIV-GENOSSENSCHAFT, WIEN.

Otkad znam za sebe, tu je u mojoj sobi i moje prve dadilje od kojih sam učila francuski i njemački obavezno su morale znati svirati i davati mi barem osnovnu poduku iz klavira. Poslije su me roditelji, na moje inzistiranje i neprekidno dodijavanje, upisali u Muzičku školu. Posljednjih mjeseci rijetko kad sjednem za klavir. Ne mogu. Koliko god nas roditelji željeli poštedjeti loših vijesti, brat i ja ih nekako saznamo. A ja iz neke nutarnje potrebe u kojoj se još čuju odjeci muzike, svakoga dana sjedim za klavirom, položim prste na klavijaturu i na tome ostane, kao da su se u meni sve klavirske žice zamrsile, potrgale i postale nijeme. I dok sam tako jutros sjedila ušao je iznenada otac u sobu i rekao da sutra ujutro moramo napustiti kuću. I prije nego što sam podigla glavu, on je nestao iz vizure širom otvorenih vrata kao slika koja je naglo iščeznula iz okvira. U kući vlada nepodnošljiva tišina, kao da smo svi izgubili moć govora, kao da nam je dopušteno hodati samo bešumno, kao da nas je zla kob začarala. Nehotice, želeći ustati, dotaknula sam tipke na klaviru i on se oglasio. Učinilo mi se kao da mi želi nešto reći. Samo što?

Zog nit keynmol az du geyst dem letzten veg.
Nikad mi nemoj reći da dolaziš posljednji put, odjekivala je stara, prelijepa pjesma na jidišu. I po tko zna koji put stavljala sam iznova i iznova tu ploču na gramofon i gledala kao opsjednuta kako se veliki, bakelitni krug okreće. A onda sam se trgnula i približila prozoru.

Dolje sam na stolici ostavila svoju torbicu od goblena s izvezenim ružama. Nikad ranije nisam gledala u vrt kao sada, kao da sve vidim prvi i posljednji put. Taj osjećaj da se sve ubrzano mijenja i da ni u čemu neće biti reprize sve je dojmove i emocije silno izoštrio. Ono što sam dugo potiskivala izbilo je u svoj snazi na površinu. Mogu li to preživjeti? Ovaj odlazak, rastanak. Svijest da za Židove vrijede neki drugi zakoni. Iznenadila sam samu sebe i odjednom sam sa sebe svom svojom snagom s ljetne haljine otrgnula židovski znak za prokazane. I odbacila ga, čekajući najgore. A onda, kao da je u meni izniknuo mali, topao, čudesni izvor života koji se odupirao, počela sam pjevušiti *Zog nit keynmol az du geyst dem letzten veg.* Nikad mi nemoj reći da dolaziš posljednji put.

Ako ostanem živ, više ću pomagati ljudima. Znat ću vrijednost slobode. Više ću se smijati. Više ću uživati u sitnicama. Bolje ću znati gledati oko sebe. Jasnije procijeniti i ljude i događaje. Bože, ako preživim, što god da se desi, pomози mi da ostanem na nogama. Ti, Bože, budi čvrsta točka svjetla u meni, a život, on se događa u olujama i zatišju. Molim te, jedan sam među milijunima Židova koji te zaklinju u ovom času, poštedi mi život i ne dopusti da postanem kao naši neprijatelji.

Platila sam u Bogovićevoj ulici u Ustaškom redarstvu svoj znak koji moram nositi kako bi svi znali kamo pripadam. Ova ulica kojom sam toliko puta već prošla za mene više nikad neće biti jednaka onoj koju sam do maloprije poznavala. Sada ću se svugdje s tim Ž morati kretati. Sve što u ovom trenutku znam to je da mi dušu nitko ne može oduzeti. Najteže mi pada to što neki koje znam kad me ugledaju prelaze na drugu stranu ulice. No ima i onih koji mi kažu: »Proći će.«.

Židov sam iz Austrije, iz Eisenstadta u Burgenlandu. Nema tome davno kako sam se zanosio da ću jednoga dana biti prva violina u Bečkoj filharmoniji. Ali, iznevjerilo se. Znaš li kad? Onog dana kad je Hitler stigao u Austriju. Bio sam preneražen gledajući kako na ulicama slave što im je okupirao zemlju i grad na Lijepom plavom Dunavu u kojem bi mnogi sada voljeli vidjeti nas Židove kako tonemo na dno. U nestrpljenju da dostignu naciste, mnogi Austrijanci odmah su počeli pljačkati stanove i židovske palače. Raznose stvari, slike, sagove i ormare. Sve do čega se dočepaju. Razbijaju židovske trgovine. Vidio sam židovske vjernike koje su nacisti natjerali u Beču da četkicama za zube ribaju pločnike. Nisam dugo razmišljao, a za filozofiranje ionako nije bilo ni vremena, nego sam petama dao vjetra i eto me u Zagrebu. Tu, u neposrednoj blizini sinagoge u ulici Marije Valerije, zamolio sam u jednoj frizerskoj radnji da me nauče u dan, dva, kako se pere kosa, stavljaju ženama *vikleri* i kako brijati druge. Čini se suviše zahtjevno za tako mnogo posla u tako malo dana. Ali ja nemam vremena. Pogledao sam zemljopisnu kartu, luka u Rijeci mi je najbliža. A što se mene tiče, Natana Bergera osobno, moj naklon, ja već sjedim u vlaku. Tko je razumio, razumjet će. Zbogom moji dragi i lijepi. Jedan Jid je nestao, umaknuo, zbrisao. Adio, adio. Večeras sam već na brodu koji isplovljava u pravcu Haife.

»Ma pogledaj ga samo, tu jajoliku glavu i male očalice! Taj ti se moj Jozo nije kao mi nasakao po kamenjaru.«

To sam čuo danas dok sam bio na prisilnom radu. Pravio sam se da ništa ne čujem i ne vidim. Gledao sam u pod i tovario na kolica neko smeće. I onda to jedva jedvice gurao na kraj gradilišta dok su mi radnici svašta dovikivali sa skele pitajući i izazivajući i druge Židove koji su tu radili: »Gdje vam je mali, onaj jajoliki s očalicama?«.

Mislim da je ipak najvažnije da sam se prije sumraka vratio kući. Čim se operem, dohvatim kalendar i pored datuma tog dana upišem slovo »ž«. Ma ne, to ne znači Židov, nego živ sam ili još sam živ, ja student treće godine rabinske škole donedavno na studiju u Krakovu.

Uvijek sam se bojala pokazati svoje osjećaje. Iz te nesigurnosti podizala bih zid oko sebe. Rijetko bih nekome otvorila dušu, dopustila da mi se približi ranjiva kao dijete leptir¹. Koliko sam ti samo puta dok smo zajedno sjedili na koncertu ili na nekom predavanju htjela pokazati da tebi vjerujem, da mi tvoja blizina puno znači. Toliko bolno sam čeznula nasloniti se barem u jednom trenutku na tvoje rame, čeznula osjetiti otkucaje tvog srca, toplinu, nadala se naći mir u tvom zagrljaju. Na večer prije spavanja kad bih izmolila *Šema Israel* dolazio bi mi u misli i u san. Jako sam te voljela. Eto, kažem to u prošlom vremenu, jer smo nagurani u stočnom vagonu. Neki plaču i nariču, drugi šute, majke stižu uz sebe djecu. Nešto se događa, sve je manje zraka. Ljudi su počeli povraćati. Je li to moguće? Tko će nam povjerovati. Živi iz ove klopke vjerojatno nećemo izaći.

¹ Dijete oboljelo od bulozne epidermolize koju karakterizira velika osjetljivost kože i sluznice, na kojima se stvaraju rane i mjehuri. Koža ove djece krhka je i ranjiva poput leptirovih krila.

Racije su bile po cijelom gradu, osobito su vrebali na Židove koji bi se zatekli na Glavnom kolodvoru. Očito je da više nisu znali kamo bi s nama pa su nas ugurali i u dvorište gimnazije u Križanićevoj ulici. Neke su žene s djecom u naručju. Samo nas ograda od kovanog željeza, ne previše visoka, dijeli od ulice. A onda joj se približila jedna žena s djevojčicom od možda šest mjeseci. Promatrala je neko vrijeme prolaznike i onda zazvala tiho jednu prolaznicu, nešto je pitala i kad je ugledala da je ustaša zauzet svojom užinom, prebacila je dijete nepoznatoj ženi preko ograde. Djevojčica je zaplakala. A njezina majka je stajala i stajala, nepomična kao da se u boli skamenila. Svi koji smo se zatekli u blizini slušali smo plač djevojčice koji je polako zamirao. I više ništa nismo čuli. Prolazili su sati do sljedećeg odredišta. Nismo znali kamo putujemo i što će tamo biti s nama.

Kad sam prošao pored portirnice, čovjek koji je sjedio u staklenoj kućici i uvijek me ljubazno pozdravljao, sada se pravi da me ne vidi. Rastvorio je ispred sebe veliku bilježnicu i kao nešto važno zapisuje. Ne ulazim u dvoranu u kojoj sam gotovo dvadeset godina studentima držao predavanja. Ulazim u svoj kabinet i skidam s vješalice šal koji mi je tu ostao još od zime. Uzet ću ga, mogao bi mi zatrebati. Sam ću ukloniti sve tragove da sam tu nekad postojao, ispraznit ću ladice, uzeti svoje nalivpero koje sam dobio od oca kad sam diplomirao. Volio bih kad krenem prema izlazu da nikog ne sretnem. Možda bih ipak nekog trebao pitati koliko vrijedi znanje jednog židovskog profesora u zemlji s rasnim zakonima.

Ne brini mama, znam izmoliti *kadiš*. Zašto te to iznenada toliko muči? Tužna si, ali svi smo zajedno još tu: braća, stričevi, bake, djedovi i tvoje dvije sestre. Samo se otac od jučer nije vratio kući. Svi ga čekamo!

Onkl Mario otišao se raspitati u Židovsku općinu je li bilo nekih racija ili je uhićen kao jedan od najpoznatijih židovskih odvjetnika u gradu. Netko nešto mora znati, nije valjda propao u zemlju. Ne smijem to pokazati, ali osjećam se jako loše. Ti mama znaš da sam se prije nekoliko dana posvađio s tatom, jer ne želim studirati pravo, ne privlači me taj studij i nastavak rada u njegovoj kancelariji. Kao što znaš, meni je glazba sve na svijetu i želim studirati u Beču na konzervatoriju. U sebi sam ocu rekao nešto što nije bilo lijepo i sada se kajem. Iskreno se, oče, kajem. Molim te, vrati se.

M ože se nekome moj izvještaj da sam jučer kupila cipele učiniti suviše banalnim. Kupila žena cipele pa što? A kad sam se iz Oktogona gdje sam ih ugledala u izlogu kod Spitzera, vratila kući i izvadila ih iz meke, flanelaste vrećice odjednom me obuzeo grozan predosjećaj da su mi to posljednje cipele i pred očima mi se pojavila slika kako ležim nepomična i blijeda u kovčegu, a na nogama imam baš te svečane, elegantne cipele s visokom petom. Pa neće valjda biti tako grozno u danima koji dolaze. Istina je, prošli tjedan poglavnik Ante Pavelić proglasio je Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ja, jedva punoljetna Židovka, koga bih mogla ugroziti s cipelama ili bez njih? Glupost. Istina je, ne znam što znači ta proglašena nezavisnost, ali dok mogu pokušat ću se radovati. Pa i cipelama, ali ako ću se morati skrivati, u njima neću moći dugo trčati. Što mi je bilo da ih kupim? Nije li to bio samo poriv da zaboravim na rat u kojem se već ubija. Neka zasad budu u kutiji ispod kreveta.

Na nekog se moraš ljutiti kad padneš u zamku. Danas sam izbačen s fakulteta, jer za Židove tu više nema mjesta. Mene, najboljeg studenta treće godine, izbacili su sa Stomatološkog fakulteta. Zašto im ja smetam? Zbog krvnih zrnaca. Kreteni! Hajde, dođite već jednom, što čekate? Ubojice. Izaći ću iz kuće i neću staviti na jaknu onu vražju krpetinu koja me označava kao Židova. Samo gledajte, samo gledajte kukavice. Neću vam se predati kao bespomoćna žrtva. Nabavio sam pištolj i kad krenete prema meni provjeriti moje dokumente, prvi ću pucati.

Otišao sam od kuće i nikom se nisam javio. Uostalom, tko bi po cijeli dan obraćao pažnju na djecu. Prešao sam preko tramvajske pruge, pogledao lijevo i desno da me nešto ne zgazi i ne znam zapravo ni sam kako, ali ušao sam u trgovinu slatkišima. Ima lijepo ime, Bombonijera. Ponekad bih tu kupio čokoladicu ili iz staklene tegle nekoliko bombona koji su izgledali kao svileni plavi i roza jastučići. Nisam imao ni novčića. Samo strašnu glad u želucu. Usta su mi bila puna sline. Predivan miris čokolade me izludio. Malen sam rastom, glava mi jedva viri iznad pulta. Ispred mene stajao je visok gospodin koji bi mogao imati godina kao moj tata. Pričao je s prodavačicom, šalili su se i smijali, a ona ga je nagovarala da kupi neki novi čokoladni proizvod koji su upravo dobili. Na omotu koji je pokazivala bile su nacrtane svjetlije i tamnije čokoladne kockice. Kad bi barem moj otac, pomislio sam, mogao doći u ovaj dućan i za sve nas, mamu, sestru, baku i djeda, kupiti hrpu čokolada, keksa i bombona.

Nehotice, da bolje vidim omotnicu nove čokolade gurnuo sam gospodina koji je mogao kupiti odjednom sve čokolade koje su bile izložene na policama. Prodavačica je napokon obratila pažnju i na mene. Uto se čovjek okrenuo, spazio na mojoj košulji židovski znak i rekao: »Ah, mali Čifut« i okrenuo mi leđa. Učinilo mi se da je prodavačici bilo neugodno zbog njegove primjedbe i kad je napokon izašao iz trgovine, gledajući me onako

sitnog i blijedog otvorila je staklenku, dala mi nekoliko svilenkastih bombona i tiho rekla: »Bježi kući, pa rat je.«. Na stubištu zgrade sreo sam mamu koja je krenula u potragu za mnom. Zario sam glavu u njezin trbuh kao da se tamo želim vratiti. Mama me nježno primila za ljepljivu ruku u kojoj sam čuvao bombon za sestru i upitala: »Što se dogodilo, Jona?«. Ništa, samo mi reci što je to Čifut? I prije nego što je išta rekla stisnulo mi se grlo kao da odjednom moram progutati nešto što mi se ni malo neće svidjeti.

Negdje poslije petnaest sati stigao sam s posla kući i čim sam ušao u vežu *hausmajstorica* mi je rekla da me je tražila policija i gurnula mi u ruku cedulju na kojoj je pisalo da se odmah javim Ravnateljstvu ustaškog redarstva. Pozvonio sam na vrata susjedi koja je čuvala mog petogodišnjeg sina Ranana otkad se moja supruga prije dvije godine razboljela i umrla. Rekao sam mu da moram opet nakratko izaći, ali da ću se brzo vratiti, a Ranan je počeo neutješno plakati i to nisam mogao podnijeti. Primio me za ruku i govorio da ide sa mnom, da ga povedem. Na posljetcu ga nisam imao srca odbiti. I tako smo zajedno otišli vidjeti o čemu se radi i zbog čega sam se trebao javiti Ustaškom redarstvu. Ali kad sam shvatio, bilo je prekasno. Sada smo Ranan i ja u kamionu na putu za Staru Gradišku.

Izgubila sam se. Hladno je u šumi. Ubija me glad, ubija me strah, ubija me samoća. Ne znam se orijentirati. Preumorna sam da trčim dalje. Smračilo se, ne čujem više lavež pasa kojima me traže. Ja, Sara, kći rabina Agnona, jesam li se spasila? Jesu li moji progonitelji odustali? Drhtim od zime, ali sve je bolje od logora.

Samo da me ne nađu.

Nemaš pojma kako da uredno i racionalno složiš svoje stvari u naprtnjaču? Ne mogu vjerovati. Pa još prije dva mjeseca organizirao si umjetnicima gostovanja, izložbe, koncerte, promocije knjiga... Svim našim bližim i daljim rođacima organizirao si proslave rođendana, diploma, vjenčanja, a sad moj okretni i spretni brat stoji nemoćan i ukipljen pred jednim ruksakom. Daj više odloži taj album s fotografijama, izaberi samo dvije, tri na kojima smo svi i to stavi na dno u papir da se ne unište. Halo, jesi li se probudio? Pomakni se, donesi svoje čarape, one toplije. Molim te požuri, dok ti složiš unutra sve što treba, mogu doći po nas pa ćemo otići bez ičega u ruci ili na leđima. Poslušaj me barem jednom.

Ništa nisam ponijela sa sobom. Ništa što bi vrijedilo i tješilo me. Sve se odigralo strašno brzo. Ulicu su odjednom zatvorili. Počelo je pretresanje ljudi, guranje u jednu grupu koja je nemoćno stajala malo po strani. Pokušala sam umaknuti u prvu vežu, ali bila je zaključana, pa onda u drugu, do treće nisam dospjela. Većinu nas koji smo imali na sebi židovsko obilježje gurali su prema prvoj sporednoj ulici i uz urlanje ustaša i nadzor nekih njemačkih vojnih lica utrpavali su nas u kamion. Odjednom sam se sjetila da nemam kod sebe ni jednu jedinu fotografiju obitelji. Pred očima imam onu kako stojimo svi zajedno pred zgradom u Martićevoj ulici. Lijep je sunčani dan, ali već imamo na odjeći Davidovu zvijezdu. Sada mi se čini veoma čudno što se na toj fotografiji smijemo. Je li moguće da smo bili toliko naivni i zamišljali kako je to samo jedan trenutak zablude i kako će uskoro sve biti ponovno u redu, kao prije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske.

Ne znam kamo me vode, ne čekajte me. Dani, molim te, preklinjem te, spasi nam djecu. Bježite dok još možete. Bježite odmah. Negdje se sklonite. Ljubim vas.

Izgubila sam pojam o vremenu. U vagonu je mračno i zaudara. Jedva razaznajem lica koja su mi najbliža. Gušim se. Tko zna koliko je oko nas već mrtvih. Iznenada se začuje zvuk šofara, ovnujskog roga koji je jecao, a nije *Roš hašana*² ni Dan pokajanja, oprosta i pomirenja. Što je onda? Čovjek koji na podu sjedi do mene kaže: »Sudnji dan«. Imam sedamnaest godina. Zovem se Rahela, Rahela Baumann. Sve što želim jest da muka ovog putovanja prestane. Često su me nagovarali da pjevam. Jedna žena pitala me imam li možda malo vode i kad sam joj htjela odgovoriti počela sam mucati, a onda više glas nije izlazio iz grla. Nijema sam. I tako putujem. Zna li netko kamo putujem?

² *jud.* židovska Nova godina. Slavi se dva dana, na tradicijsku obljetnicu Božjeg stvaranja svijeta.

Nadala sam se da ću uspjeti proći pored portirnice, a da me pazikuća ne primijeti. Vječno pilji u ljude svojim vodenastim, buljavim očima, a kad počne pričati nemoguće ju je zaustaviti. Dok govori, sasvim se približi čovjeku i tušira ga svojom pljuvačkom, ovaj se odmiče, a ona uporno primiče. Ponekad uperi u vas svoj prst s dugim, ne baš čistim noktom. Ne jednom pomislila sam: »Probušit će me.«. Ne, danas nisam s njom imala sreće, kao da je od jutra čekala da se pojavi netko od moje obitelji. Čim me je vidjela, viknula je: »Morat ćete se iseliti, bili su tu iz Ustaškog redarstva, zanimalo ih je tko sve u ovoj zgradi stanuje. Nisam vam ja kriva što ste Židovi, dosta ste pljačkali ovu našu jadnu Hrvatsku, konačno imamo svoju Nezavisnu Državu Hrvatsku. Nemate kaj tu više raditi, idite odakle ste i došli, požurite u onu Palestinu ili otkud ste se već dotepli. Sretan vam put!«.

Čim sam ušla u stan i vidjela mamu, počela sam ponavljati od riječi do riječi što mi je ona demonica Lilit iz portirnice rekla. Tata je stajao s violinom u jednoj ruci i gudalom u drugoj, ne vjerujući svojim ušima. Onda smo se svi na trenutak ukočili kad se ogласio sat na katedrali. Obuzela me misao da tu u staroj Vlaškoj otkucava naše vrijeme. Vrijeme koje nam je isteklo.

P očeó sam pisati novi roman. Možda je to najgluplje što sada činim. Zašto? Ne bih se baš mogao zakleti da ću ga uz najbolju volju i završiti. I dok se u Njemačkoj mase okupljaju oko Hitlera, kroz Zagreb prolazi sve više židovskih izbjeglica. Kako bi bilo da promijenim adresu stanovanja i odem živjeti negdje na periferiju gdje me nitko ne poznaje. Da se sakrijem u neki podrum ili...?! Ma pričam koješta. Imam već puno godina, pa ako me se i dočepaju bilo ustaše bilo nacisti, ionako ne bih još dugo živio, samo da me ne muče. Susjed me jutros nije pozdravio. Je li me već prijavio ustaškim dušobrižnicima? Kad prođem pored njege, ne gleda me u oči. Loš znak, loš znak, kako bi bilo da se samo izgubim dok još imam vremena ili nemam? Ono što sam napisao stat će mi u džep kaputa. Pa odoh ja. Bok!

Sigurno se, dragi moj, pitaš od čega preživljavamo? Kao da vidim one dvije ravne crte, usječne između tvojih obrva, kad si zbog nečeg zabrinut. Što da ti kažem? Ne znam ni sama. Iz kutije za kruh pokupili smo jutros posljednje mrvice. Neprekidno razmišljam o tome što je ostalo od našeg plana da se početkom jeseni vjenčamo? Naš baldahin, naša *hupa*³, ma kako god bila prekrasno oslikana, ostat će zatvorena u ormaru rabinova ureda. Naš vjenčani ugovor koji smo dali posebno lijepo oslikati ostat će negdje na stolu umjetnika skupljajući prašinu. Jadna *ketuba* s našim imenima, nikad iskorištena. Svjedoci neće biti upisani. Nakon nekoliko dana, kako se nisi javio ni došao u posjet, uznemirena, zabrinuta, odlučila sam otići do tebe i tvojih roditelja. Znaš ti moju intuiciju, ta se nažalost ne vara. Tek što sam ušla u vežu, stvorila se preda mnom pazikuća i premda me dobro zna, upitala je podbočivši se o svoje široke kukove »a kamo ja to idem?«. Zaprepaštena, promucala sam: »Kod De Mayovih.«. Tada je počela vikati: »Traži ih u 'Danici'. U logoru, u Koprivnici. Tamo je vama Čifutima mjesto. Sve ćemo vam uzeti. Gotovi ste.«. I dok je urlala, odjednom je sat u sobi njezina stana, čija su vrata ostala pritvorena, počeo otkucavati. Zbunjena pazikuća je na trenutak

³ *jud.* baldahin pod kojim se vjenčaju židovski mladenci. Simbolizira Božju prisutnost na vjenčanju i u domu para poslije vjenčanja.

umuknula, a ja sam se nagnula da bolje vidim iza njezinih leđa. Taj zvuk mi se činio poznat. Pa da, bila je to velika ura s klatnima iz vašeg stana. Ta vještica od pazikuće uz pogrde me izbacila na ulicu. Dodatno bijesna što ju je čifutski sat izdao. Ne znam kako sam došla do kuće, samo u trenutku kad sam ušla u stan počela sam plakati na sav glas, neutješna kao dijete. Otac i majka su dotrčali i pridržali me da ne padnem. Sve što sam uspjela reći bilo je: »Vjenčanja neće biti.«.

Totalno sam uvrnut. Spakiran sam otkad znam za sebe u samoga sebe. I taj čvor ne možeš samo tako razvezati i presjeći. Upravo sam ostavio kanarince ispred pekare i još sam na kavez napisao imena ptičica da se bez mene osjećaju manje usamljeno. Napisao sam i da ih poklanjam prvoj osobi dobra srca koja će ih zavoljeti. A onda sam pomislio kako bih mogao napisati i koju riječ za sebe, primjerice, da mi svakoga dana na jednom skrovitom mjestu ostave malo hrane. Poželjno je da bude košer, ali i ako nije, rat je, što se može. Je li Bože, Ti bi se sigurno naljutio na mene da umrem od gladi, ako baš ne moram. Znaš i Ti kad treba zažmiriti na jedno oko, jer ja baš ovakav kakav jesam valjda Tebi koji si samilostan ipak nešto vrijedim. Eto ga na, gledaš me kako sad petljam oko vrata, ne znam je li još na snazi policijski sat i zabrana kretanja, ali nikako ne mogu otključati ulazna vrata. Ne znam što da radim, osvrćem se, koga bih u ovaj sat mogao zamoliti za pomoć. Možda će netko od stanara uskoro krenuti na posao pa će otvoriti ta vrata. A onda mi se učinilo da čujem korake i sine mi da je brava ipak bila promijenjena kad sam izašao na ulicu. Posljednje što sam vidio bile su dvije snažne ruke koje su me zgrabile i povukle u tamu. Možda sam i vrisnuo, ali ne znam, čini mi se da je sve kratko trajalo i da su te ruke dugo na mene vrebale.

Samo dva mjeseca prije proglašenja Pavelićeve Hrvatske završio sam svoju novu dramu i spremao se taj tekst ponuditi intendantu jednog kazališta. Kao svaki dramatičar razmišljao sam o tome koji bi glumac bio najpogodniji za neku ulogu. Uostalom, hrvatsko glumište ne oskudijeva talentima. Ali sve je propalo u vodu, jer prema naredbi ministra unutarnjih poslova Artukovića, Židovima nema mjesta u javnom i kulturnom životu zemlje. Pa ako je tako, spreman sam potražiti neko novo mjesto za život. No da ne bude zabune, ne selim se iz stana dobrovoljno nego prisilno. Moram još samo nešto uraditi, otići do svakog dovratka na kojem je pričvršćena *mezuzah*⁴ i skinuti je. To je i prigoda da provjerim jesu li neoštećene, je li svako slovo cijelo. Jer osjećam kao da je aura oko *mezuzah* nestala. Trebale bi odalečiti smrt, a ona kosi sve bliže. Zbunjen sam. Ali ne mogu ih ostaviti nikome na milost i nemilost. Tamo gdje idem ja, idu i one. Ako me i odvedu na stratište, i one će sa mnom. Ali, neću ih ostaviti. *Šma Israel... sve ću, Gospode, mezuzah* ponijeti.

⁴ *jud.* svitak s biblijskim citatom u metalnoj kutijici. Stavlja se na desni dovratnik ulaznih vrata židovskih kuća.

Svako jutro trčim prije posla. Radim u tekstilnoj tvornici. Stručnjak sam za bojenje tkanina. Kod kuće me čeka dvoje sasvim male djece, dva dječarca koja su ostavljena meni na brigu nakon što su moju sestru transportirali u logor. Sluteći najgore, ostavila mi je poruku kod susjeda da meni predaju Arona i Eliezera ako joj se nešto desi. Nadam se da još spavaju i da plaćem neće privući pažnju nepoželjnih. A tih koji *špijaju* uvijek ima. Mislio sam da bi ih dok radim možda mogla čuvati žena našeg portira u tvornici, ali kako mi je samo odgovorio?! »Pa kaj je Vama gospon inženjer, ja sam sad ustaša. Pa nemrem čuvati u svojoj kući židovsku dječicu.«

Što sam mogao na to reći? Ništa. Ali ovako dalje ne ide. Čim se vratim kući, manjeg ću strpati u ruksak, a drugog nekako u drugu torbu pa na leđa i biciklom na selo kod žene koja nam je godinama prala rublje. Ona je dobrog srca, neće me odbiti. Moram požuriti do stana. A onda mi je jedna žena na koju sam nedavno naletio rekla: »Mladi gospon, sportaš kad trči uvijek ima šake na prsima.«. Shvatio sam da love Židove i tako držeći ruke na prsima u posljednjem sam se trenutku spasio od racije, prekrivši rukom židovski znak. I sad žurim na selo! Tamo sam ostavio Arona i Eliezera, a dobra naša Francika mi je rekla: »Pošišat ćemo im tu koverčavu kosu na nulericu i ne bumo ih saki dan prali. Nek budu kak i naši.«.

I čuva ih ta žena spasiteljica. Možda kraj rata dočekamo živi. Mene trebaju u tvornici, jer nemaju

stručnjaka za bojanje tkanina, inače bih i ja već odavno završio gdje i svi drugi Židovi. Ne smijem o tome misliti. Samo neka dječaci prežive. Nemam više s kime pričati pa pričam sa sobom. Tako nekako dan prođe, ali rat se nažalost zahuktava.

Već mjesecima neprekidno sanjam isti san. Zvono na ulaznim vratima. Približavam im se puna tjeskobe i oprezno pred nepoznatim otvaram stakleni prozorčić. Pred vratima su dva muškarca koja nasilno ulaze i odvođe me dolje po stubištu. Svaki od njih drži me za jednu ruku kako ne bih mogla pobjeći.

Sve bih učinila samo da ne zaspem i ne usnem kako me odvođe. Zvono! Hoće li me netko spasiti?

P rvi put sam misleći na tebe u sebi izgovorio »draga«. Možda ti ne izgledam nježno i pažljivo s obzirom na to da sam krupan i stasit kirurg, ali kad su žene u pitanju posve sam nesiguran i moj brat me zafrkava: »Tako zgodan muškarac, a tako sramežljiv.« Pratiš li vijesti, Hana? Priča se da će uskoro svi židovski liječnici u bolnici u kojoj radim dobiti otkaz. Je li to moguće? Pričam u mislima s tobom dok hodam Bogovićevom ulicom gdje moram podići, pardon, kupiti od vlasti znak koji će me pratiti na svim mojim kretanjima. Ne liječnik, ne specijalist, ne znanstvenik, samo Židov. Obespravljeni Židov. Nosiš li ti već takav znak, Hana? Nešto se događa. Ljudi su se iznenada raspršili. Policija u civilu, zatvorili su ulicu. Oprostite draga, ali ovaj moj dijalog s tobom moram...

U pozorili su me, ali nisam mogla odoljeti. Svatko ima svoje slabosti. Moja je slabost opera. Bio je početak zime 1941. i na kaputu sam imala krzneni ovratnik. Zakopčala sam ga tako da je jedan dio prekrio oznaku Ž. U ruci sam držala crnu, lakiranu torbicu i u njoj kartu za operu, parter, treći red lijevo, sjedalo broj osam. Bojala sam se okretati i gledati oko sebe po ložama, što inače volim. Strepila sam da bi me netko mogao prepoznati. Zvonilo je po drugi put i ljudi su polako ulazili u gledalište i tražili svoja mjesta. Preispitala sam se nisam li ipak trebala onu oznaku za Židove premjestiti na haljinu. U pauzi sam otišla do garderobe veoma uznemirena. Htjela sam se odjednom žurno vratiti kući i djevojci za pultom predala sam svoj broj na metalnom kružiću i ona se izgubila negdje otraga među kaputima.

»Ovo je Vaše?«, upitao je čovjek iza mene u dugom, kožnom kaputu držeći u ruci moj kaput. Kimnula sam potvrdno glavom. Nešto je u meni već znalo. Više se neću vratiti kući.

Četvrtak je. Možda ti se čini da sam to onako bez veze naglasio. Ali kod nas u obitelji dan uoči šabata uvijek je jako užurban, nabavlja se hrana, briše prašina, uređuje, cvijeće stavlja u vaze, raspravlja se koji je najbolji recept za *hale*, subotnji kruh. No danas je drugačije. Mučaljivo i tugaljivo. Majka je uz ulazna vrata stana poredala naše naprtnjače s najnužnijim stvarima. Svakoga dana, svake noći ih očekujemo. Ja više ovako ne mogu. Dođe mi da izletim na ulicu i počnem vikati iz sveg glasa: »Tu smo, na drugom katu, svi Židovi.«. Naravno, nikamo ne izlazim, a otac me tješi: »To će biti samo radni logor, bit ćemo tamo neko vrijeme i zatim se vratiti kući. Moramo biti strpljivi, izdržat ćemo.«. Ne znam tješi li on to mene ili sebe. Moja sestra Ada ima tuberkulozu, sva je blijeda i mršava, gotovo prozirna, vide joj se žilice na rukama. Da, što će biti s Adom u logoru na prisilnom radu kad mi... Je li se to auto zaustavio ispred kuće?

I bez radioaparata koji su nam oduzeti vijesti ipak putuju. Kleinovih više nema. Keršneri su živjeli u susjedstvu, ni njih više ne viđam. Altaraci su netragom nestali. Spitzerovi kao da i nisu postojali. Za Goldnere nemam koga pitati. Fischer je nestao iz apoteke, a dr. Weinbergera nitko ne zove da liječi djecu. Sonnenscheinovima su uklonili ime s poštanskog sandučića. Kod Herzoga u ordinaciji umjesto zubarske bušilice čuje se samo kočenje tramvaja. Pa kako da onda izađem iz kuće?

Da, ja sam Srpkinja, je li to krimen? I imam se pravo zauzeti za svog supruga. U pravu ste, on je Židov i ostavite ga na miru. Da se maknem? Vi se maknite, ušli ste nam na silu u stan. Ja bih trebala smjesta umuknuti? Stidite se. Kakvi ste to ljudi? Pucat ćete! Pa pucajte!

Čini mi se da sam se udebljao. Ma neka, rat je počeo i dobro je imati barem neku malu zalihu sala. Lako je moguće da ćemo se još nagladovati. Jutros je izašao proglas da Židovi ne smiju na tržnicu prije deset sati. Možda nam se kumice smiluju i sakriju ispod klupe malo hrane i za nas obilježene i prokazane. Trenutak sam se još promatrao u ogledalu. Nisu li mi podočnjaci sve tamniji? Odjednom su prsti kojima sam dodirivao lice ostali u zraku. Ženi sam prstom pokazao da šuti i ne hoda. Osluškivali smo kat niže kod Weissovih udarce razvaljivanja vrata i povike koje nismo jasno uspijevali razaznati. Nisam siguran jesmo li tada umrli ili smo umirali na rate još nekoliko mjeseci od straha, tjeskobe i iščekivanja zla dok i nas nisu dohvatili. Crni ustaški demoni.

- **K**amo si se uputio?

- U Zvonimirovu 6, tamo gdje su davanja Židova za potrebe Nezavisne Države Hrvatske. Pa pročitala si sa mnom da piše da tamo moram biti u devet ujutro. Jesi li stavila u vrećicu i zlatnu narukvicu od none Levi? Nemoj se žalostiti ako tim zlatom možemo spasiti život.

- Nisi li to mogao odnijeti u Izraelitičku općinu pa neka oni sve dragocjenosti zajedno predaju?

- Zvao sam nekoliko puta na telefon, ali nitko se ne javlja. Tko zna što se tamo događa. Zabrinut sam. Bolje da odem sam i to predam nego da nam crnokošuljaši pozvone na vrata.

- Pričekaj, otići ću s tobom.

- Bolje nemoj, nikad ne znaš što se može desiti. Ionako mrziš hodati s prišivenom židovskom zvijezdom.

- Dobro, čekat ću te kod kuće. Ali ne zaboravi.

- Što?

- Volim te.

J oš samo da pospremim svoj radni stol i prije nego što krenem ne smijem zaboraviti nazvati oca. Otkad je na vlasti novi režim, roditelji strahuju za mene. Nazvala sam, ali nitko se nije javio. To me je uznemirilo, ali trudila sam se da kolege u odvjetničkoj kancelariji ne primijete moju paniku. Vidjela sam da je na tamnoj, bakelitnoj telefonskoj slušalici ostao mokar trag moje ruke. Užurbano sam hodala do naše zgrade u Palmotićevoj ulici i kad sam se približila, vidjela sam parkirani kamion i radnike kako tovari stvari iz našeg stana. Jedan je nosio uljani portret djeda Jakoba koji je na odijelu imao pričvršćeno austro-ugarsko odličje za iskazanu hrabrost u Prvom svjetskom ratu. Nisam se zaustavila, nastavila sam hodati, hodati, hodati, neprekidno se pitajući gdje su mi odvedeni roditelji i kamo ću ja sada otići? Samo sam hodala, hodala, hodala, dok me nisu zaustavili.

Ja da imam ljubavnicu? Odakle ti to? Ne misliš valjda ozbiljno! Uostalom, ne putujem u Budimpeštu, svojoj zvijezdi operete, kako ti misliš, nego u Švicarsku. Ne boj se. Neću zaglaviti. Znam napamet šifre svojih računa u bankama. Ako me i ulove, te šifre bit će mi jamstvo da ću barem malo dulje poživjeti. Naravno, dok ih ne izbrbljam, ali samo pod teškim mukama.

Zlo ti je od ovakvog razgovora? Mogu zamisliti. Nego, samo da znaš, kad se vratim nabavit ću nam lažne isprave i krenut ćemo prema Dubrovniku, a iz luke u Gružu brodom u Ameriku.

Ipak, ako mi se nešto dogodi, rekao sam ti ko-me se trebaš javiti. U svakom slučaju, ljubim te i čuvaj naše djevojčice.

Opatija, naša poznata Abazia. Moj tata, stric Ervin i stric Šlomo, svi imaju u albumima kod kuće na fotografiji jedan te isti turistički brodić na kojem piše Abazia. Što kažeš mila da odsjednemo u Hotelu Imperijal? Zapamtio sam da ti se sviđa ona predivna carska dvorana, izmišljena za ples. Voliš plesati, zar ne? Zapravo znaš o čemu govorim. Spremi se da izađemo iz kuće. Ponesi samo svoju damsku torbicu. Ništa više, baš kao da idemo u svoju uobičajenu popodnevnu šetnju. Samo mirno hodaj, ne okreći se. Tko nam to ide u susret? Moj bivši kolega sa suda, a sada ustaški dužnosnik. Gdje? U Ministarstvu nepravde draga. Samo mirno koračaj, nasmiješi se. Ne boj se. Kunem ti se, umaknut ćemo.

Ja sam ti seljak. Najobičniji seljak. Kaj se čudiš kak da nema Židova seljaka, doduše rijetko, ali ih ima. Odnedavna živim u Zagrebu i nemrem hodati u onim plitkim cipelišima. Kod nas doma blizu Velike Gorice, ljeti i zimi navek hodamo u bakandžama. Da kaj mi je to? Visoke škornje, one kaj nigdar ne promoče. Je, pa naravno, uvijek moraš imati na nogama debele čarape. Mi u obitelji Roth uvijek smo na sve spremni. Čekaj malo, tko su sad ovi? Kaj nas budu u Jasenovac otpeljali, ali zakaj? Vidiš, dobro da sam u ovim visokim škornjama.

Ma ne tatek, ja ti sebi nikad ne kažem: »Rutica danas buš napisala pjesmicu.«. A ne. Nikad. Meni ti to samo tak odjednom dojde. Samo se napiše. Zato uvijek moram biti okružena papirčekima i olovkama. Zbiljam, nitko si ne mora razbijati glavu kaj bi meni kupil za rojsni dan. Sve kaj piše i na čemu se piše dolazi kod mene u obzir: nalivpera, tintoblajke, penkale od gospona Penkale, blokići manji i veći, meni je svejedno, samo da piše. Misliš tatek da imam lijepi glas? Je, to mi dobro dojde kad me pozovu u školu ili na neku svečanost da deklamiram svoje stihove.

Znam tatek, rat je. I ne znaš kaj buš sa mnom. S bratom ti je lakše, on je inženjer. Nisam ja kriva, ali ti uvijek govoriš da Bog svakome odredi sudbinu. Zašto me prekidaš? Nešto ti je sumnjivo?

Z bunjena sam, iskreno ti kažem. Ne mogu prestati hodati po kući. Kamo sad moramo preseliti? Svakoga dana izmišljaju za nas Židove neke nove naredbe i uredbe, proglose. Stalno lijepe u gradu po stupovima prijeteće plakate koga su strijeljali i koga će strijeljati. Eto, zabranili su nam stanovati u sjevernom dijelu Zagreba. Ne smijemo se zadržavati u gradskim perivojima. Da, zašto? Možda da ne pojedemo drveće, da ne pobrstimo travu i tulipane. O pa da, i ne smijemo se kupati u Savi, to je samo za Arijevce. Ne smijemo imati radioaparate ili ode nam glava. Ne smijemo hodati bez oznake da smo Židovi. Ali, unatoč svemu, kažem ti, ja samo želim na miru živjeti!

H tjeli biste da prestanem svirati! Ali ja moram vježbati. Ja sam muzičar. Čelist. Kako vi to sebi zamišljate da vježbam u zraku i zamišljam note? Kućni red? Mene pozivate na kućni red? A je li kućni red to što ste se sada okomili na mene. I kako me to pogrdno nazivate? I da odem odakle sam došao. Iz Praga gospodo, iz Praga su moji došli, a ne iz zemlje nedođije kao neki od vas. Mrzite glazbu, žvcira vaša fina agramerska vuha? Šaljete dovraga mene i moj židovski kozmopolitizam! Pustite me na miru. Raziđite se. Što? Pozvali ste policiju? Vi mene napadate pa onda zovete ustaše da naprave reda. Evo ih, idu. Prstom pokazujete na mene. Ali ja nikome ništa loše nisam napravio.

Dobro ste čuli. Prodajem svoju kuću na Tuškancu. Cijena je više nego povoljna. Kupite, takvu priliku više nećete imati, jer meni se žuri. Da, imam, sve dokumente o vlasništvu, izvod iz zemljišnih knjiga i gruntovnicu. Molim Vas, nemojte samo ništa nadograđivati, kuća je djelo veoma poznatog arhitekta školovanog u Parizu. Bilo bi šteta da se naruši ova divna harmonija. Vama to nije važno? Možda ste u pravu, rekli ste da se bavite proizvodnjom kotlova. Donijeli ste novac. Želite da već danas iselim. Pa može i tako. Novac je tu u koverti? Kažete da prebrojim. U redu, ali gospodine što Vam je, zašto ste unijeli u kuću ovu lopatu?

Tko je to potpisao? Ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković? Pa gospodine uredniče, ja govorim pet svjetskih jezika. Zaposlili ste me i zato što sam bio dopisnik iz New Yorka, Pariza i Londona. Radim za Vaše novine kao novinar i prevoditelj. Zar se ne sjećate da ste mi rekli da baš takvog čovjeka trebate u redakciji? Da sam Vam dragocjen. I što se sad promijenilo? Tko su Vam glavni urednici? Poglavnik Pavelić i Artuković ili Hitler? Mislite da sam bezobrazan. A Vi meni dajete otkaz iz čistog mira, zapravo zato što Vam se odjednom ne sviđa moje židovsko prezime. Ne morate me izbacivati iz sobe, znam i sam izaći.

Što ćemo s njim? Pa sa šefom, Židov je, zar ne? Nemoj me tako gledati. I ja znam slegnuti ramenima i nikome ništa. Ta tvornica jako dobro posluje i zapošljava skoro tristo radnika. Dobit ćemo ustaškog namjesnika koji nema pojma o proizvodnji. Sada je kasno lupati se po glavi zašto se nitko od nas nije školovao za ovaj posao. Ako gospodin Neumann, koji je vlasnik tvornice, prestane tu raditi, propast ćemo i otići u stečaj. Morat ćemo otpustiti tolike radnike, ugrožit ćemo brojne hrvatske obitelji koje ovise o plaćama koje donose kući svakog mjeseca. Uništit ćemo malog hrvatskog čovjeka. Što da radimo? Možemo na primjer nagovoriti radnike da potpišu peticiju da ostave Neumanna koji jedini zna formule za naše kemijske proizvode. Možda će se vlasti okomiti zbog toga na nas. Pogledaj, došli su po šefa, odvode ga. Vidio nas je na prozoru, mahnuo nam je. Nešto nam želi reći... Prekasno, ugorali su ga u auto. Bog zna kamo ga vode. U lijepu smo kašu svi upali.

Rekao je doći u park u deset ujutro, a sada je već prošlo podne. Poludjet ću čekajući ga, pitanje je hoće li uopće doći ili me je namagarčio. Eno ga. Napokon, već sam izgubio nadu. Krenut ću mu u susret.

Jeste li mi donijeli propusnice? Niste. Zašto, molit ću lijepo? Pa to je već treći put da mi zakazujete ovdje sastanak i onda dolazite praznih ruku. Dao sam Vam sav novac koji sam imao, a Vama nikad dosta. Kako Vam uopće više mogu vjerovati? U redu, doći ću u ponedjeljak. Koliko novca još moram dati?

Aaron je krenuo prema izlazu iz maksimirskog parka kad mu je iznenada pozlilo i zateturao je. »Pijanac i prostak«, prijekorno mu je dobacila žena gurajući pored njega duboka dječja kolica.

I mam devet godina i zovem se Adam. Jedan čovjek kojeg nikad ranije nisam vidio nečujno vesla po rijeci, a na dnu čamca vozimo se sakriveni pod starom dekom moja starija sestra i moji roditelji. Baka nije željela poći s nama, rekla je da bi nam samo smetala i da je ona svoje ionako proživjela. Bojim se da je više neću vidjeti, a jako je volim i ne bih sada želio plakati. S njom uvijek pričam o Bogu i anđelima i ona na sva moja pitanja zna odgovore. Volio bih da se što prije vratimo kući i da je zagrlim. Otac kaže da idemo u neku pustaru u Mađarskoj. Ne znam je li pustara isto što i pustinja. Pustinja je za mene razglednica koju je tati poslao rođak iz Palestine i na njoj je pijesak, beduin na devi i u pijesku se vide tragovi karavane. Netko je rukom dočrtao palmu s datuljama. Možda misliš da sam uplašen. Jesam, jer ne znam plivati i ne bih se noću želio naći u hladnoj vodi. Sigurno bih potonuo. Otac me umiruje i daje mi znak da budem tih i miran. S obale se čuju povici. Možda nas zovu da se vratimo? Ipak, plovimo dalje.

Otkako se zaratilo, djed nam stalno govori da je Židov onaj koji se nada i kad nade nema. Tako se i ja nadam da ću jednoga dana izaći iz ovog mračnog podruma. Čini mi se da sam zaboravila hodati, razgovarati. Htjela bih se najesti do mile volje. Često mislim na našu kuću koju smo morali na brzinu napustiti. Ne znam tko u njoj stanuje, nacisti ili ustaše. Vrt je zapušten i sigurno je zarastao u korov. Stalno me svrbi glava, kosa je puna ušiju, ima i stjenica i noge su mi u krastama. Pitam se hoću li ikad više biti lijepa, njegovana i mirisati po divnom francuskom sapunu. Sjećam se mirisa ruže i badema. Bolje mi je kad o tome mislim. Onda barem na sekundu zaboravim koliko sam gladna. Oved, nema dana kad ne mislim na tebe, znam da su te uhapsili i mučili, nadam se ipak da si preživio. Želim ti reći da me na životu drži nada da ćemo se ponovno vidjeti. Tražit ću te dok te ne nađem. Zaklinjem te, i ti mene traži.

Vrijeme se zgušnjava, još smo svi tu, cijela obitelj, ali znamo da nam je svaka minuta, svaki sat poklonjen. Imamo li uopće još neki izbor? Tu smo, a zapravo, duše su nam već otišle. Kamo? Ne znam. Htjela bih vjerovati da će se makar u posljednjem trenutku dogoditi neko čudo, kao što se dogodilo Abrahamu kad je naumio žrtvovati svojeg sina Izaka. Ali, bojim se da se ovaj put neće umjesto smrti pojaviti ovan zapleten u grmlje. Tako sam tjeskobna, a više od ičeg na ovome svijetu htjela bih biti sretna i bezbrižna. Nastojim još prije odlaska svakome od vas koji ste mi bili dragi uputiti pismo, da Vam se zahvalim na dobroti i ljubavi. Nastojat ću ta pisma ubaciti sutra u poštanski sandučić, ako sutra postoji. Pa onda neka bude što biti mora.

S tari moj, pakao je ovdje ma kako ti ovaj logor, hodajući sa svojom Davidovom zvijezdom na rukavu, zvao. Vidim, neki si fin čovjek. Ja sam Cigo, tvoj pratitelj na kraju kolone. Ni ti ni ja ne možemo im uteći. Ja sam prodavao drvena korita u kojima su žene mijesile kruh. Uхватili su me nedaleko od Virovitice. Cijela je čerga tu, većina je već zaklana. Ako ti gurnu *kamu*⁵ pod grlo, a ti se još otimaš, pozovu mene da te lopatom dokrajčim. Ne zamjeri, to mi je ovdje posao dok i mene ne umlate. Nego da te upitam, jer vidim da se stalno moliš, zna li taj tvoj židovski Bog što se tu događa? Ti vjeruješ od početka, a ja ni od početka ni od kraja. Takav sam ti ja, Stevo Đurđević, pa neka ti je laka zemlja i neka te nosi ova mutna rijeka, da im mater ustašku.

⁵ *reg.* nož s dvije oštrice. Upotrebljavale su ga ustaše za zvjerstva tijekom Drugog svjetskog rata.

Kako se vremena mijenjaju! Sada bi mi i te kako dobro došlo da me nitko ne pozna i da sam nevidljiv. Glumac sam i izlazak članka u novinama i revijama, poneka kritika, naravno, naročito dobra, za mene je bila slavlje. Sve sam častio, koga god sam znao, koga god sam vidio. A sada? Ni posla ni čašćenja, ničeg, osim što se ne usudim pomoliti ni nos na cestu, jer se bojim da će netko iznenada viknuti: »Vidi ga, onaj glumac! Židov!«.

A što se tiče znaka sa židovskom zvijezdom, da me ubiješ, ja to na sebe neću staviti. Ne mogu. I neću tako hodati kao neka ovca koju su pofarbali da znaju kojem stadu pripada. Igrao sam nekoliko sezona u kazalištu Hamleta, a ako me uhvate u raciji, moći ću igrati samo Hamletovog duha. Čuo sam već da Židove odvođe na prisilan rad. Ma nisam ja za fizički rad. Ja sam glumac. Talentiran glumac. Susjed mi je donio komad kruha. Zagrlio sam ga i rekao: »Stari, kad ovaj rat završi, sjedit ćeš svakog dana u kazalištu i to u loži, ne zvao se ja Avram Ackerman. Dajem ti riječ. Nego, imaš li nešto ljuto? Kad to progutam s komadićem kruha imam osjećaj da sam sit. Nemoj se, stari, smijati nego daj donesi malo papričice, one male, crvene, žestoke, molim te.«. Ova glad je stvarna, vjeruj mi na riječ, nije odglumljena. Što bih dao za pečenu kokoš i krumpire, majko moja, bolje je da o tome ne mislim.

Vjerovao ili ne, nekoć sam bila jako lijepa. Jednom sam stajala pored garderobe u Hrvatskom narodnom kazalištu, okrenuta leđima ulazu u dvoranu, parket lijevo. Odjednom sam osjetila da mi je netko dodirnuo kosu. Okrenula sam se, a jedan stariji, otmjeni gospodin prolazio je sa suprugom. Zamisli tu iznenadnu, neodoljivu želju i čežnju muškarca da dodirne kosu nepoznate žene. Gledaš me Eli, gledaš i misliš si svoje mada šutiš, ali sve ja vidim u tvojim očima, da tako mlada i još lijepa ne bih trebala biti tu. Ne znam što ti osjećaš, ali ja u Kuću lutaka više ne idem. Ne mogu. Jednom, ako preživiš i sretnoš lijepu, mladu ženu, pričaj joj o meni. Ovo je naš rastanak.

Gospođo Horvat, gospođo Horvat, molim Vas samo za jednu minutu, Vi znate da već godinama svakog tjedna dolazim u Vaš frizerski salon. Znao, ja sam Židovka i ne mogu biti u svojem stanu, jer stalno stremim da će ustaše ili Nijemci doći po mene. Znam da nedaleko od Vinogradske ulice imate kuću s vrtom. Pričale smo često o sadnji biljaka, ruža i božura. Molim Vas, dopustite mi da preko dana sjedim u tom vrtu, tamo me nitko neće tražiti. Hvala Vam. Pristajete?! Beskrajno sam Vam zahvalna.

O dvest ću mojeg brata oko jedanaest sati u park na Krešimirovom trgu. Tada je u parku najviše djece. Ne znam što da radim. Elton ima samo četiri godine, a ja trinaest, prošla sam *bat micvu*⁶. Naši roditelji prije tri dana otišli su u grad kupiti nam odjeću i nešto za jelo, ali se nisu vratili. Nemam koga pitati zna li gdje su. Naši prvi susjedi Friedmanovi se ne odazivaju, zvonila sam i kucala nekoliko puta na njihova vrata. Nitko mi nije otvorio. Navečer u njihovom stanu svjetlo nije upaljeno. Kao da su i oni nestali. Zbunjuje me rublje koje visi na užetu i koje nitko nije već danima pokupio. Jučer smo brat i ja za ručak jeli marmeladu. Na odjeći brat, baš kao i ja, ima pričvršćenu židovsku zvijezdu. On svima jadan govori da mu je to kolajna. Vidjeli smo i drugu djecu u parku koja nose na sebi taj znak. Ali što ćemo nas dvoje raditi kad sva djeca i njihovi roditelji odu iz parka? Pred bratom ne smijem plakati. Tko zna, ako Elton i ja sada požurimo kući možda tamo zateknemo roditelje. Sigurno će biti u brizi i pitati se gdje smo. Elton me iznenada čvršće primio za ruku, učinilo nam se da vidimo mamu. Potrčali smo, ali to nije bila ona. Elton i ja? Hodamo prema kući.

⁶ *jud.* obred kojim židovska djevojčica na 12. rođendan postaje punopravnom članicom zajednice.

Ovih dana bila je po cijelom gradu racija na još ono malo Židova koji su se uspjeli negdje pritajiti. Mjesecima se nalazim u stanu prijatelja, na balkon izlazim nadisati se samo kasno noću i to u odjeći njihove kućne pomoćnice. Mogu samo zamisliti što bi pomislili moji studenti kad bi me ugledali takvog. Da sam poludio, pošasavio. Krenula bi priča: »Profesora Gutmanna vidjeli smo u ženskoj odjeći.«.

Ne, mili moji, ja to više nisam u stanju izdržati. Da me rabin Freiburger čuje, sigurno bi se zgrozio, ali ovo su neka druga vremena. Poštovani rabine, možda Vi znate gdje u ovom času ima mjesta za Židove? Dosta mi je lupanja srca na svaki šum, znojenja dlanova na svaki jači udarac. Smrt mi se smije na svakom koraku. Dragi moj Freiburgeru, ništa me više ne može u mojem naumu spriječiti. Jeste li onomad rekli da je čovjek kruna Božjeg stvaranja? Ne osjećam da je tako, naprotiv. Izbačen sam s fakulteta, vidio sam na smetlištu svoje knjige, ali i drugih židovskih učenjaka. Na sve načine trude se da nas ponize. Radije ću skončati od svoje ruke nego u nekom smrdljivom vagonu ili logoru. Odlučio sam. Izabrao. Mrštite se. A Vi rabine, ako ste još živi, pomolite se za mene Bogu samilosnom. Samo toliko na rastanku.

Morao sam izaći iz kuće, da se pomaknem, da ne poludim, za to valjda još ima vremena. Svi pričaju o ratu. Upoznat sam s »Rasnim zakonima«. U hodniku mi pažnju privlači sasvim novi kaput. Elegantan, crn, malo duži. Onako prikladan za šabat i druge blagdane.

Kako sam samo bio glup i naivan. Ma jedino kreten kakav već jesam može na dan ulaska njemačke vojske u Zagreb otići u trgovinu i kupiti kaput. Moja majka upravo se hvata za kosu, a omama za maramu na svojoj ortodoksnj ćelavoj lubanji i viču u jedan glas: »Arture, stvarno si nesposoban za život! Idi dok možeš i zamijeni taj kaput za neku jaknu, za nešto što ti u bijegu može koristiti.«.

O sjećam se strašno usamljeno, u gradu koji sam toliko volio. S prozora stana vidim neke kuće koje sam projektirao. Izbjegavam susjede, a i oni izbjegavaju mene. Prolazimo jedni pored drugih glumeći da se ne vidimo. Strah je mnogo moćniji i razorniji nego što mislimo. Kad sam popodne htio izaći iz stana primijetio sam da je netko na moju kvaku s vanjske strane objesio mrežicu mirisnih jabuka koje zovu cigančice. To me je istovremeno raznježilo i rastužilo. Otvorio sam u prizemlju poštanski sandučić i našao cenzuriranu dopisnicu sa žigom iz Jasenovca. Moj bratić Tuvija moli da mu pošaljem paketić hrane. A nju je sve teže nabaviti. Spržit ću mu malo brašna na masti tek toliko radi kalorija. Neću mu ništa pisati. A i što da mu napišem? Ustaše će ionako sve prekrižiti. Napisao bih Tuviji da više ne urlam po kući, da ne psujem i da nisam siguran je li ova moja promjena znak potpune predaje. Umorio sam se, iscrpio. Nisam li time zlu širom otvorio prozore? Nešto sam tražio po polici s knjigama i odjednom sam, dragi Tuvija, ugledao u maloj kutiji svijećice za *hanukiju*⁷. Da mogu, pitao bih talmudske mudrace koliko je svijeća potrebno da se odagna ovaj mrak u meni.

⁷ *jud.* svijećnjak s devet krakova. Tijekom Hanuke se središnjim krakom, šamašem, svaki dan pali po jedna od preostalih osam svijeća.

I skreno ti kažem, uopće se ne osjećam dobro. Naprotiv. A ti vjerojatno zamišljaš kako sam sretno iskoristila svoj boravak na studiju u Francuskoj. Nakon što sam se povezala s ljudima iz Pokreta otpora i nakon silnog pješačenja i niza peripetija, s jednom grupom Židova domogla sam se Španjolske, a zatim i Amerike. Trebala bih sada likovati, jer ja sam se spasila, umakla zlikovcima. Čeka me novi život u novoj zemlji, na novom kontinentu. Nemam iluzija, bit će teško. Trudim se što prije naučiti jezik i naći posao. Ali sretna nisam, premda to krijem od drugih. Ne mogu biti sretna bez tebe. Ne znam čak ni to je li naš rastanak konačan. Kamo sreće da si me mogao posjetiti u Parizu, tada bismo zajedno pobjegli. Neprekidno se pitam jesi li živ? Ne znam ni što je s mojima. Mjesecima nemam nikakvih vijesti. Tu gdje živim potpuni sam stranac. Molim te, ako ikako možeš, piši mi.

Zaustavio si me danas u Ilici pred izlogom s Pavelićevom slikom. Pored fotografije poglav- nika bilo je i suhog cvijeća. Pitao si me jesam li dobro.

Čovječe, jesi li ti slijep pored zdravih očiju? Jesi li ti normalan? Vidio si na meni onaj znak da sam Židovka koji možeš prepoznati s jednog na dru- gi kraj ulice. Što da ti odgovorim, ja kao savršena meta, hodajući zasad još uspravna, u ispeglanoj haljini, sa šeširićem i ogrnuta crnim strukiranim kaputićem? Ma kako ne bi bila dobro?! Samo si me još trebao pitati zašto više ne nastupam na koncer- tima, jer publika koja me ispraćala ovacijama još ne shvaća zašto sam nestala s koncertnog podija. Što ćeš, dragi kolega, to ti je židovska dijalektika, od najvišeg sunovratiti se na najniže. Pa ako imaš sreće, kreneš jednog dana ispočetka.

Nesreća nikad ne dolazi sama. Zar sam se baš sada morala razboljeti? Na licu liječnika, prije nego je na moj nagovor otvoreno progovorio, razabrala sam da nema nade i da neću ozdraviti.

Liječniku je ime Elhana, a to znači Bog je milosrdan. Možda, možda je baš tako. I što sada? Da odem svojim kući i kažem im: »Pogriješili ste, trošeći silan novac na mene. Novac za lažni pasoš, dragulji za lažan identitet, oduzeta mi je mogućnost da se uspaničim kako ću možda u nekom rizičnom trenutku reći svoje pravo ime umjesto izmišljenog. Sad sve te dokumente mogu objesiti mačku za rep. Kako da vam kažem da me Elhana dijagnoza pokopala. Nikamo vam ja ne idem. Ni u Split, ni u Bari, ni u logor. O Palestini da ne govorim. Preostaje mi još samo da vidim tko ili što će me prije ubiti: bolest, ustaše, nacisti ili njihovi doušnici?

Ne, neću im ništa reći, kazat ću da moram ostati u Zagrebu još neko vrijeme zbog liječenja i da ću ubrzo doći za njima. U času kad je moja Knjiga života zatvorena, što sam postala? Rina, savršena lažljivica.

Znam, da me vidiš kako kartam i to po cijele bogovetne dane, ti bi podivljala. Ali, moja draga Jarden, ipak me ne vidiš. Isključen mi je telefon, a da nije, ti bi vikala u slušalicu tako jako da bi se čulo na ulici: »Pa ti si sasvim poludio. Grad je pun ustaša i nacista, a ti dan i noć kartaš, otvaraš i zatvaraš turnire. Pa gdje se to sastajete?«.

Jarden mila, smiri se, u mojoj smo liječničkoj ordinaciji, ionako mi više nitko od pacijenata ne dolazi. Židovski liječnici više nisu u modi. Pazi sad, kako ću ih ovim kartama iznenaditi. Oprosti, gdje smo ono stali? Pitaš me zašto sam tako pasivan i samo kartam? Pa zato što smo mi Židovi sada sve partije karata izgubili. Volim li te? Volim. Mrziš kad sam pesimističan. No dobro draga, ako je tako, prepuštam ti se, pa ti lijepo iz Švicarske dođi po mene. Zašto mi se učinilo da se moj razgovor s tobom naglo prekinuo?

Jesen je. Puna neke čudesne svjetlosti. Potpuno sam svjesna svakog trenutka ljepote. Jednako tako svjesna sam da postoje logori, da ljudi svakoga dana umiru. Neprekidno se zaklinjem samoj sebi da ću poduzeti sve što mogu da preživim. Jednoga dana o svemu ću pisati. Sada ne mogu, preblizu je. Sabrat ću u sebi sve voljene i unatoč strahotama ovog rata vjerovat ću da će dobro na kraju pobijediti. I dok razmišljam o tome, čujem kako jedan čovjek u dvorištu zgrade u kojoj nitko ne zna da postojim, počinje pjevati židovsku pjesmu. Glas mu je nadzemaljski lijep. Madre mia... Je li on Božji poslanik, *malah*? Je li to, Bože, Tvoja poruka da izdržim, znak da ću preživjeti?

Ne znam hoće li te moje pismo zateći na adresi koju ispisujem. Ima već nekoliko dana kako se skrivam na različitim mjestima. Moja pametna prijateljice, lijepo si mi govorila da trebam na vrijeme otići, pobjeći dok još mogu. Ali kako da državni prvak u mačevanju samo tako položi oružje? Izdala nas je zemlja u kojoj smo se rodili i nikad više nećemo skupiti sve krhotine onog što smo poznavali. Ne znam kako bih sebe nazvao? Bjeguncem, dok me ne uhvate. U meni se javlja židovska tvrdoglavost koja mi brani da se samo tako predam i prepustim. Sudbina mi je neizvjesna, ali kao pravi Makabejac⁸, borit ću se.

⁸ Židovski narodni junak s nadimkom Makabi koji je 167. pr. Kr. zajedno s četvero mlađe braće poveo uspješni ustanak protiv tuđinske vlasti.

Sreli smo se nakon dugo vremena. Nekad bih zbog toga bila presretna i sva blistala. Ali, sada sam kroz svoju kožu udisala tvoju nelagodu, sve ono što nas razdvaja. Bilo je samo pitanje dana kad ćeš obući crnu uniformu. Most kojim smo mogli jedno drugome prići više nije postojao. Iz tvojih očiju pročitala sam samo jednu riječ – »Izbrisana«.

Više se ne prepoznajem. U meni se nešto urušilo. Trebala bih spakirati stvari za trenutak kad dođu po mene.

Vidiš El Elion, ovaj prostor sam ja sagradila. Zar ne, pun je ljepote. I što sad očekuješ od mene? Da ono što sam gradila i sagradila razrušim, pognem glavu i odem. I to ravno u pakao. Uostalom, zašto stalno pričam s Tobom? Možda zato što u ovom gradu više nema Židova, sve si ih do stočnih vagona otpratio. Ne žuri Ti se, čini se da sam u ovom gradu duhova još jedino ja od Židova preostala.

Kakva me samo idiotska misao spopala. Svakog trenutka mogu završiti u nekom radnom logoru, a mene progoni da nisam platio račun za struju. E, vidi se da sam čitav život bio knjigovođa. Luđak sam koji je nedavno odnio i svoje najbolje odijelo krojaču da ga malo preuredi. »Dvoredno ili jednoredno kopčanje, gospodine Ernest?« Slegnuo sam ramenima, svejedno mi je, ne znam što je u modi. Jedino što me čini zadovoljnim jest misao da se srećom nisam oženio i da nemam djecu, jer da se njima nešto dogodi u ovom ratu, ja bih poludio. Barem si u tome, Bože, bio prema meni milostiv.

Ne, ja sam stvarno izvan sebe. Nisam vjernik, a obraćam se Bogu.

Blokirali su mi račun u banci, izbacili me s posla, a nekoliko puta bila sam proglašena najboljom namještenicom u našem uredu. Našem? Vašem kako vidim. Otići ću odvjetniku, ostavio me u sobi za klijente da ga pričekam. Promatram izbljedjele freske na zidu i pokušavam otkriti što je bila cijela slika, nekakav pastoralni prizor. Gledajući zid, na trenutak sam zaboravila tko sam i zašto sam došla. Krenula sam prema izlazu. Odvjetnik je bio zbunjen, počeo se ispričavati. Izašla sam na stubište i shvatila da nikad neću saznati, ne tko sam, nego što sam sve mogla biti. I ušla u staro dizalo s kitnjastim, kovanim rešetkama. Na pločici gdje dolazi ključ pisalo je Stiegler. Ime prvih židovskih doseljenika u Zagreb.

Kako god da jest, ja se već nalazim u nebeskim sferama. Tamo gdje nitko mnome više ne raspolaže, i gdje nikog nije briga molim li ili ne molim na hebrejskom ili latinskom ili uopće ne molim, kakva su mi krvna zrnca, kako se zovem, tko su mi roditelji, djedovi, bake.

Slušam Mahlera i u toj simfoniji ljepote sve vanjsko prestaje postojati.

Čujem lomljivu stakla i krikove. Tresak, onda se koraci uspinju. Neka samo urlaju pred vratima. Neću im ih otvoriti. Progutala sam otrov i za nekoliko sekundi sve će biti gotovo. Umjesto u mene, hoće li sasuti metke u Mahlerovu kompoziciju? Uostalom, i on je Židov.

Jutros je navratio Petar. On je jedan od rijetkih koji znaju gdje sam. Uvijek mi je bio dobar prijatelj, zajedno smo išli u gimnaziju. Donio mi je hranu, prava dragocjenost. Ali odmah sam vidjela da nešto krije, da želi nešto reći, kao što bi volio to i prešutjeti. Ispitujem što se događa u gradu, u vanjskom svijetu, ilegalac je i zna mnogo toga što je drugima nedostupno.

»Ubili su rabina Freibergera na rampi Auschwitza.«

»Je li to moguće? Posljednji put kad si bio ovdje rekao si da mu kardinal Stepinac nudi zaštitu.«

»Odbio je, otišao je s transportom Židova u velikoj raciji koja je bila ovih dana. Ta nesretna 1943. nikad neće završiti.«

Negdje pred jutro odveli su Schlessingerove. U stanu ih je bilo sedmero: troje djece, njihovi roditelji, djed i baka. Stari gospodin Schlessinger ima u Jurišićevoju ulici urarsku radnju i kad god bih tamo prolazila mahnuo bi mi rukom i ljubazno se nasmiješio. Koji put bi stao na ulaz i pozvao me da uđem. A ja bih radoznala gledala po policama tko je donio kakav sat na ozdravljenje. U dnu radnje bila je dugačka ura u ormariću sa staklom. Avram bi mi ponekad gurnuo u ruku ključić i zamolio da ga navijem. Osjećala sam se pritom veličanstveno, kao mladi kirurg kojem je mnogo iskusniji liječnik prepustio da završi kompliciranu operaciju. Otkad je ustaški namjesnik ušao u radnju, bojim se da su sve ure utihnule, svi satovi se zaustavili baš kao i naši životi. Već dugo ne prolazim Jurišićevom.

»Kad ti je najgore, najljepše se obući«, govorila je teta Vanda poput neke iskusne generalice. Ali neću dalje o tome, jer gledam kakvu odjeću imam i što ću obući. Je li moguće da me spasi crni, elegantni kostim od laganog engleskog štofa, bluza s kragom od briselske čipke? Je li čudo još moguće, tu u Zagrebu, hoću li uspjeti izmaknuti kontroli na Glavnom kolodvoru? Valjda će i moj njemački nečemu poslužiti. A ako me uhvate, barem ću ovako lijepo odjevena lijepo trunuti u nekom zatvoru. Bože moj, samo da mi je znati hoću li uspjeti?

Moj brat Ami tvrdi da moramo što prije kupiti naprtnjače. »Ruksake«, prevodi Andrej, pubertetlija iz prvog razreda gimnazije. Tvrdoglavovan, kreativan, rođen je kao slikar, u čas plane, a onda je najnježnije biće na svijetu i tog svog brata možda najviše volim.

Majka šuti. Otkad su krenula odvođenja Židova čini se potpuno izgubljenom, kao da živi u snu, u nekoj vrsti čudnog izgnanstva. Oca su ustaše dva dana držale u zatvoru u Petrinjskoj ulici sve dok im nije prepisao novac sa svog bankovnog računa. Kad je napokon došao kući, blijed i izmučen s tragovima krvi na košulji, činilo se da je ostario dvadeset godina. Ispričao nam je što je bilo, a Ami je zaključio: »Sada smo švorc.«. Ništa ne sluti na dobro, pa ni ta kupovina ruksaka koja nam visi na vratu prije nego nas nekud odvedu. Pretpostavljam da ćemo u radnom logoru kopati rovove, vući zemlju, kamenje, tko zna, samo ne mogu zamisliti svoju majku da to radi onako profinjena, kao nesuđena pijanistica, školovana na Konzervatoriju u Beču.

Oca pogledom pitam pokazujući na majku: »A što ćemo s njom?«. Ni on ne zna i mrmlja sebi u bradu: »Prekasno, prekasno, trebali smo otići čim je onaj luđak u Njemačkoj napravio puč u pivnici.«.

Ono čega smo se bojali, dogodilo se. Ugurali su nas u stočni vagon i danima smo putovali. Posljednje riječi koje je majka izgovorila, gledajući nas blijeđe, žedne i prljave, bile su: »Mi više nismo ljudi.«.

Otvorila sam prozor i čula kako s obližnje crkve sat otkucava deset sati, vrijeme kad Židovi smiju poći na tržnicu u jalovu potragu za hranom koje nestane već u ranim jutarnjim satima. Rat dodatno pobuđuje glad, raspiruje potrebu da se prave zalihe i potiče strepnju pred nestašicom namirnica. Ipak, proljeće je i možda je ostalo nešto od povrća, kakvog-takvog, nije vrijeme za izbirljivost. Prošli tjedan jedna prodavačica pitala me jesu li kovrče na mojoj bujnoj kosi prirodne i kad sam kimnula glavom rekla mi je: »Sva sam se naježila.«. Na to je i mene prožeo neki čudan osjećaj kao da mi je dan nebeski dar koji će unijeti ljepotu u živote drugih ljudi. Naravno, vidjela je i moju oznaku na jakni i znala je tko sam. Sagnula se i izvadila ispod klupe glavicu cvjetače, malo mrkve i celera za juhu i dva crvena luka. Nasmijevala sam se i zahvalila, a ona mi je šapnula: »Samo dođite, tu sam svake srijede.«. Danas je srijeda.

Na balkonu, osim jedne udobne stolice u kojoj čovjek više leži nego sjedi, nema gotovo ničeg. U kutu se suši samo jedan kaktus ostavljen na milost i nemilost suncu, kiši i hladnoći. Prvi put nakon više od deset godina nisam posadila ništa što bi doskora moglo niknuti.

U rano jutro dok grad spava s još neosvijetljenim prozorima, sjedim na balkonu, ali ne bez osjećaja nelagode, jer čini mi se ako netko naglo pritisne zvono na vratima ili počne po njima lupati, bit ću tu na otvorenom potpuno nezaštićena. Znam, nema tu logike, kad dođu po mene, gotovo je. Na svaki jači zvuk stresem se, noge me ne drže, kao da nemam zglobova. Samoj sebi sve više sličim na onaj kaktus ostavljen u kutu koji polako umire.

Trebao bih biti u pravo vrijeme na pravom mjestu, a vidi me što sam uradio! U pogrešno sam se vrijeme vratio na pogrešno mjesto.

Čovječe, godinu dana sam se liječio od tuberkuloze u Švicarskoj. Potrošio sam gomilu novca na sanatorij i doktore, pročitao vagon knjiga da skratim dosadu, pa se onda još i zaljubio u Eli, francusku Židovku. A onda mi je bilo bolje i sav sretan spakirao sam kovčege i pun poleta odlučio se vratiti u Zagreb i nastaviti očev posao u uglednoj odvjetničkoj kancelariji znamenitog Yehude Morgenserna. I što da mu sad kažem? Oče, nemam tuberkulozu, ali što tu imamo? Ustaše i naciste.

Po cijele dane virim iza zavjese na dvorište kao neka radoznala babetina. Bože, što mi je? Kakav li sam to postao? Je li moguće da se ovo zaista događa, svi ti proglašaju plakati o strijeljanima, zabrana uz najstrožu kaznu pomaganja Židovima. Jesam li ja stvaran? Aha, biciklist je dojurio u dvorište. Vidi, vidi, moj Ištvan iz trgovine špecerajem s kojim sam često igrao šah. Što će on tu?

Kome ide? Zar meni? Eno ga, skida mrežicu s bicikla, iz nje viri kruh i još nešto je zamotano u papir. Poriluk. Ištvan? Na čijoj je on strani? Pa čovječe, na mojoj!

Ne dišem, ne živim, nikud ne izlazim, samo paničarim. A i kamo bih mogao otići? Ponekad odlutam u potrazi za hranom, nemam nikakve dokumente sa sobom. Ni prave ni lažne. Pa dok me ne uhvate. Čuo sam svakakvih užasnih stvari o Staroj Gradiški i Jasenovcu. Tu i tamo izvadim na ulici iz koša za smeće novine, gurnem ih pod jaknu pa kod kuće pažljivo čitam, odgonetavam bliži li se ova strahota kraju, gdje su Nijemci, gdje Saveznici? Naučio sam čitati između redaka. Ne znam kome se ja to obraćam, kome ja to govorim, ali više ovako dugo ne mogu.

Čudno je kako se odjednom sve iskristaliziralo. Kao da mi je pala zavjesa s očiju. Točno znam tko mi je bio prijatelj, tko znanac, tko je bio, a tko nije bio vrijedan ljubavi.

Srce mi kaže da bih s tobom provela sve dane svojeg života. Ali, nema ih više. Kamion se upravo zaustavio i dvojica u uniformama ušla su s popisom u zgradu. Otvorila sam vrata stana, čemu da razvaljuju vrata. Uostalom, od buke mi je uvijek bila draža tišina. Na ramenima mi je naprtnjača. Čekam.

Zar opet? Pa jutros je već bila jedna racija. Što je sad ovo? Ustaše i njihovi doušnici zarađuju osam njemačkih maraka za svakog prokazanog Židova. Što ću sad? I sjetim se, u ormaru je ostala narodna šestinska nošnja u kojoj je moja sestra na nekom blagdanu nastupila. Brzo svlačim hlače, gurnem ih pod krevet i zavežem oko brade maramu. Dohvatim još u kuhinji pletenu košaru i šmugnem iz kuće u susjedno dvorište, a iz njega u velik i prostran vrt u blizini. Tu živi visoki ustaški dužnosnik. Sada hodam po njegovom vrtu i čupkam travu, tu i tamo malo se okrenem prema ulici i kao nešto uberem. U zao čas vidim kako vuku za kosu jednu staru ženu i doslovce je bacaju u kamion. Ustaški satnik me u jednom momentu pogledao pa zatim ravnodušno okrenuo glavu. Mislio je valjda da sam seljanka, plaćena da održava vrt. Za minutu, dvije, odlaze. I ja od straha i napetosti povraćam u predivnom vrtu visokog ustaškog dužnosnika Hrvatskog državnog sabora.

Skrivam se na rubu grada, u jednoj potleušici koja izgleda kao da je napuštena. Boris, koji mi krišom donosi hranu, kaže mi da su Nijemci doživjeli poraz kod Staljingrada i da Rusi i Nijemci imaju strahovito puno mrtvih. Je li to prekretnica rata? Htjela bih se radovati. Htjela bih skakati, vrištati, htjela bih juriti po sobi i širom otvoriti sve prozore i viknuti: »Ljudi, rat će ubrzo završiti.«. A onda me iznenada shrvala tuga, težina, izgubila sam obitelj, ne znam gdje su mi rođaci, prijatelji. I jedan glas mi šapuće: »Lajla, nemoj se prerano radovati.«. A ipak, bez te nade ne mogu živjeti.

Pokušaj me shvatiti. Nisam tebe i djecu poslao na selo jer vas nisam volio. Mislio sam da ćete u sredini gdje vas nitko ne poznaje lakše preživjeti. Nisam mogao znati da će vas presresti policija na putu. Ubijeni ste u logoru. Ne pitaj kako sam saznao. Saznao sam. Imam vas na savjesti i s time se ne mogu nositi. Svakom bih mogao oprostiti, ali sebi ne mogu. Nema načina. Bog mi je svjedok. Ti ćeš, Dina, tamo gdje si sad to razumjeti, ali bez vas ja ne mogu živjeti. Nemam snage, nemam volje, sve mi je besmisleno. Bol je prejaka, a i ta neprekidna napetost hoće li me netko prokazati, hoće li me uhvatiti u raciji... Ni s time se više ne mogu nositi. Neka mi Elohim oprosti, jer zna što mi je u srcu i duši. Odlučio sam zakoračiti u svijet izvan ovog svijeta. I naći vas, mili moji.

K ažeš mi da izgledam bijesno i tužno, istovremeno? Stvarno? Zbunila si me. Tužno ili bijesno, ili tužnobijesno? Valjda tako izgleda čovjek koji je razočaran i svakoga dana vježba hodanje po rubu provalije. Konačno rješenje prema Hitlerovoj recepturi: Neka se Židovi hodajući po rubu pokliznu.

Već tri dana jedemo prežganu juhu. Dokle ćemo tako? Tko to pita? Tvoja bijesno tužna sestra Ada.

Znaš što? Nisam ništa govorio dok je Anton u kavani pričao okupljenom društvu o svojim smiješnim doživljajima u diplomaciji. Sipao je jednu anegdotu za drugom i usput, kao i obično, pušio kao Turčin. Svi su se smijali, a na mene nitko srećom nije obraćao pažnju. Nitko nije ni znao da sam Židov. Cijelo to vrijeme pokušavao sam zamisliti i rekonstruirati naš sretniji život, naša druženja u Beču, ali sada su mi neprekidno pred oči izlazili deseci i deseci tisuća Austrijanaca koji su se u deliriju oduševljenja penjali po kandelabrima da bi što bolje vidjeli ulazak Adolfa Hitlera u Beč. Austrijski Židovi još nisu bili svjesni što će im se doslovce preko noći dogoditi. Kako se približava večer, osjećam se sve gore, jer stalno sanjam kako se gušim u nacističkim zastavama koje vijore sa svake zgrade, goleme, hladne i zastrašujuće. Nemam više kud. Doći će me ubiti. Kad se to dogodi, neće biti nikog pored mene tko bi me zaštitio, nikog tko bi čuo kako vičem: »Upomoć!«.

– Što ti je rekao?

– Rekao mi je da sam šarmantna.

– Zna li da si Židovka?

– Mislim da zna, ali zasad se pravi kao da mu to nije važno. Ali ja znam tko sam. Moram prekinuti to druženje, jer mi nemamo budućnost, točnije rečeno, ja sam ta koja nema budućnost. Daj mi da vidim dopisnicu koja je stigla iz Jasenovca.

– Jakov, naš bratić, moli da mu pošaljemo paket hrane. Drugo je prekriženo.

– Jakov je kipar, što će on u logoru? Otići ću u Bogoštovnu općinu do Ašera, njemu se predaju paketi za Jasenovac, a on ih nekom tamo od ustaša iz logora dostavlja. Najbolje uzmu sebi. Bagra.

– Ne brini, požurit ću natrag. Zapravo, potrajat će taj odlazak i dolazak, jer su Židovima zabranili hodanje po središtu grada. Ali ne boj se mama, vratit ću se.

Želio si me odvesti na »Čarobnu frulu«, već si i karte kupio. Je li to bio uvod u prosidbu? Ti i ja? Kad bismo šetali korzom na Zrinjercu, svi su nas gledali i govorili kako smo predivan par. A ja? Meni je tvoja blizina bila toliko važna da sam od uzbuđenja jedva disala. Sjećam se kako smo se upoznali u židovskom klubu Makabi, ti si bio mačevalac, a ja atletičarka. Trebali smo zajedno putovati na sportske igre u Palestinu. Nagovarao si me da tamo i ostanemo živjeti. A meni se to činilo predaleko, imali smo ovdje sasvim lijep život. Da sam te barem poslušala, da smo barem slušali što nam govore sve te židovske izbjeglice iz Njemačke i Austrije. Ali ono što su govorili bilo je do te mjere zastrašujuće da nismo željeli povjerovati. I što sada? Našli smo se u klopci. Stanujem nedaleko od Hrvatskog narodnog kazališta, ali čini mi se da nije na nekoliko koraka nego miljama daleko. Cijelo jutro prolaze tenkovi, domobrani, ustaše, Nijemci na motorima. Strah me je posve obuzeo. Paralizirao. Jedan ilegalac donio mi je tvoju poruku da si živ i u partizanima. Bogu hvala, barem nešto pozitivno.

Osluškujem. Što god da radim, neprekidno osluškujem, zvukove s ulice, sa stubišta, iz stana iznad mene, šumove iz stana kat niže, osluškujem je li se zaustavio auto ili kamion ispred zgrade. Čim začujem nepoznate glasove na stubištu, zadrhtim, srce mi ubrzano lupa. Sve mi se čini da ovu napetost neću moći još dugo podnositi. Ona mala opruga u njemu jednoga dana će se rasprsnuti. Tko sam ja? Zbirka loših vijesti o onima koje sam poznavala i koji su nestali, tko god je bio odveden, nije se vratio.

Od jutra se prisiljavam izvući iz komode ladicu u kojoj su spomenari i fotografije. Tamo gdje ništa ne piše, na poleđini upisujem imena, ako se prisjetim godine kad je slika nastala i gdje smo to bili. Začudila sam se koliko ima mnogo obiteljskih fotografija s proslava purimskog blagdana. Lica su na njima radosna i razdragana, vidi se da su kostimi dugo i pažljivo pripremani. Sve je u nekom nadnaravnom oblaku veselja i bezbrižnosti koja mi je u ovom času potpuno nepojmljiva. A onda se trgnem, zastanem, pitam se za koga to radim? Kad ovaj rat završi, hoće li biti preživjelih? Nekoga tko će sve te fotografije uzeti u ruku i gledati ih s ljubavlju. Ta osoba znat će tko sve nije živ dočeka kraj uništenja, krah ovog zločinačkog režima. Nekako osjećam da ja neću biti među živima. Tko zna, možda je ovo ispisivanje imena zadnji spomen da smo postojali. Da smo se nadali. Da smo voljeli.

O ljudi, moji otac je skroz naskroz poludio, pomahnitao. Jučer je organizirao da se k stolaru odnese veliki stol iz blagovaonice, bidermajer ormari, stolice, komoda... Stan je poluprazan, skinuo je i slike sa zidova i ogledala. Ostali su samo tragovi okvira. Nikome u kući nije želio reći zašto je to otpremio ili pospremio. Onda se mahnitanje nastavilo, sada nemamo ni sagova, maloprije je dovukao kartonske kutije i u njih stavio lustere. Jedno vrijeme sam to samo promatrala, ali kad je htio skinuti svjetiljku u obliku Davidove zvijezde, nešto se u meni pobunilo i viknula sam: »Oče, pa spakiraj onda i šabat i Toru i Talmud, spakiraj Elohima, pa odnesi gdje si već naumio onako u kompletu da se dalje ne mučiš.«. Pogledao me, kao da je na trenutak došao sebi ili kao da mi je htio načiniti privremeno veliku uslugu. Ostavio je svjetiljku u obliku Magen Davida na miru, barem zasad. Ne znam što očekuje, da ćemo se jednoga dana vratiti, a on će pokucati susjedu na vrata i reći: »Sjećate se, mi smo Ehrlichovi, tu smo stanovali, primili ste naše stvari na čuvanje.«. A taj će ga pogledati mrzovoljno, kao stranca koji ga ometa u zasluženom nedjeljnom popodnevnom odmoru i promrsiti: »Ehrlichovi, nikad čuo, Vi ste se zabunili.«.

Dragi rabi, rekao si mi posljednji put kad smo se sreli u *šulu*⁹ nakon molitve da je istina samo jedna ili nije istina, a da je laži bezbroj. Pa eto ne želim ti lagati, iz minute u minutu čekam da me odvedu u tamu. Željela bih ti zahvaliti na mudrosti i dobroti. Nisam uznemirena. Što se mora dogoditi, dogodit će se. Pitam se samo jesi li ti mene uvijek razumio, možda sam postavljala previše pitanja, ali takva sam, brzo razmišljam. Znao si da sam dobronamjerna. Kažu da vrijeme liječi rane, ali ove koje su našem narodu nanesene, vrijeme neće izliječiti, kao što ne vjerujem da će antisemitizam ikad nestati. To nas prati. Hoće li tama biti spaljena zajedno s fizičkim tijelom? Kako ćemo mi bez kostiju dočekati Mesiju? Kako uskrsnuti? Ipak, preostaje mi vjera u susret s Jednim, Beskonačnim u beskonačnosti.

Željela bih, rabi, da se barem ti spasiš, jer učitelji su važni za ovaj i Budući svijet¹⁰. Ako preživiš, ne zaboravi me. Ponekad u sinagogi, na drvenoj klupi s urezanom Davidovom zvijezdom, u drugom redu, pogledaj malu pločicu od mjedi s mojim imenom.

⁹ Sinagoga na jidišu.

¹⁰ *jud.* olam haba – svijet koji dolazi. Prema židovskoj eshatologiji, život koji dolazi nakon završetka zemaljskog života.

Zrcalo mojeg srca je očišćeno. To je sve što ti sada mogu reći. Toliko mi se toga u ovom trenutku, dok čekam nagovještaj svoje sudbine, čini nevažnim. Mnoge sumnje, ljutnje, nesigurnosti. U sebe sam najviše sumnjao i pogriješio. Sumnja je bila moj najveći neprijatelj, umjesto da sam otvorenog srca volio. Kad bih ti barem mogao reći koliko se zbog svega kajem. Znam da sam bio pretjerano ozbiljan i djelovao nadmeno, ali to je bio samo zid oko srca, jer sam se bojao da ne budem povrijeđen. Glupo, zar ne? Ali ta me spoznaja izjeda dok nagađam tko će prvi doći do mene, Gestapo ili ustaše. Toliko sam toga uskratio tebi, a vjerojatno još više samome sebi, jer sam glumio, umjesto da ti iskreno pokažem koliko te volim. Mogao bih ti o tome napisati stotine pisama, ali tebe su, mila, već odveli.

Tata, zašto si me odgurnuo? Držao si me čvrsto za ruku, a onda si je pustio. Pa ja imam samo sedam godina. Tata, našla sam se sama među ljudima, nesigurna da nađem put do našeg stana. Zaustavljala sam ljude, pitala ih, bili su zbunjeni. Vidjela sam tebe, mamu i brata kad ste se popeli u kamion. Zašto si me gurnuo? Odvojio od vas?

Kad sam se napokon vratila kući, pazikuća, koja ima sve ključeve, pustila me je u stan. Što da radim, tata? Ne znam kome da se javim, koga da zamolim za pomoć? Koliko ću moći ovako sama živjeti? A možda se pojavi netko, pa makar i oni ljudi u crnim košuljama, smiluju mi se i odvedu me k vama. Da ih zamolim, tata?

Sveto pravilo nalaže da kabalist za sebe nikad ne kaže da je kabalist. A ljudi to ipak nekako doznaju, naslute, propitkuju. Ima ih koji počnu gledati takvu osobu podozrivo i onih koji je se boje, jer ponekad kabalist pogleda i vidi čovjeka onakvog kakav jest, sa svim vrlinama, ali i slabostima. Meni je pak najvažnije osjetiti blizinu anđela Gabriela. Kad stigne, vidim mu obrise i osjećam mekoću njegovih snježnih krila. Ponekad tamo iza ponoći premještam sveta hebrejska slova poput Abrahama Abulafije. Iščitavam značenja, odgonetam poruke, uspijevam i na daljinu izliječiti bolesne. No nikad nije bilo kao sada, obuzela me tjeskoba, slova mi kažu da je svijet na strašnoj kušnji. I da Zlo tumara okolo naokolo, razara i ubija, jer ništa Zlu nije sveto.

Živim pored rijeke, odavno sam tu prošao kroz mističan obred odijevanja Božjeg Imena¹¹. Samo ni rijeka više nije rijeka kao što je bila. Ne mogu više ući u tu vodu. Njome sve češće plove mrtvi ljudi, izmasakrirani nožem, prerezanih grla. Sav se ježim. Vidim mliječnobijele oblake obješene o šiblje uz rijeku. S vodom koja se prelila na obalu stigla je strašna, nikad ranije viđena krvava tišina.

¹¹ Kabalistički obred prijenosa znanja s učitelja na učenika.

Nadao sam se sve do posljednjeg trenutka. Nadao i molio te Gospode molitvom srca da me spasiš, da se smiluješ. Vidiš li me? Tamno je i zagušljivo u ovom vagonu, stiješnjeni smo, bojim se ugušit će me. Nema zraka. Samo očaj putuje s nama. Molim te, pronađi me. Vozimo se valjda već drugi dan. Pokušat ću svoje ime i adresu nekako izbaciti na prugu kroz prorez između dasaka. Pogledaj me, *El male rahamim*¹², Bože samilosni, pa to sam ja, tvoj Roni Israel, vlasnik male trgovačke radnje svim i svačim iz okolice Karlovca.

¹² Židovska molitva za dušu umrle osobe.

I me mi je Mihal, ali sada sam bezimena. Žena broj. Ne, više nisam žena. Broj sam. Smrzavam se od hladnoće, duša mi je zaleđena, kosa mi je ledena i kosti su mi promrzle. Šiba nas hladan vjetar i kiša dok satima stojimo na prozivci. Moj ljubljani, moj Gideone, ne ljuti se na mene. Pitam se, hoću li te svojom smrću iznevjeriti? I što ćeš reći kad čuješ loše vijesti o meni? Kazat ćeš: »Mihal mi nije povjerovala da ću je izbaviti.«.

I znenada sam te ugledala. Bio si na trenutak u koloni ispred mene. Sutra je *Pesah*. Blagdan slobode i izbavljenja. Bojim se da slobode za nas još dugo neće biti. Kad sam te ugledala, htjela sam viknuti: »Naftali, bojim se«. Ali nisam dospjela. Izgleda da smo u istom logoru. Nađi neki način da me potražiš ili mi pošalji pisamce, poruku ili samo dva hebrejska slova prije nego što mi se život ugasi.

Mogao bih ti unedogled govoriti kako se osjećam. Ti si mi sestra i znam da brineš zbog mene. Pravih riječi za ovaj užas nema. Ne postoji nešto što bi moglo opisati sav besmisao uništenih života: zatočnike ubijene nožem, hicem iz pištolja, kamenom, maljem, zakrivljenom ustaškom kamom. Obješene.

Da, ja sam liječnik, dr. Fischbach. Danima me puštaju da hodam nasipom uz Savu s crnom doktorskom torbom u kojoj nemam ničeg. Ni jednog jedinog aspirina, ni zavoja, ničeg u njoj nema. Ja sam samo njihova igračka, prikaz navodne brige logora za one koje vode na klanje. Rijeka je mutna, mutna od krvi, sestro moja. Krvava jasenovačka rijeka.

O *j va voj, oj va voj*¹³, oteli su mi dijete iz ruku! Kamo su ga odnijeli? Mene su gurnuli u drugu kolonu, a ja sam potrčala za djetetom, onda me je netko snažno udario po leđima i povukao za ruku. Jedan čovjek izmoždena lica u čudnoj prugastoj odjeći pokazao mi je prstom da ušutim. A ja sam ga gledala, moje su oči i dalje vrištale samo jedno: »Dijete su mi odveli.«. Osvrtala sam se oko sebe i govorila: »Samo su mu dva mjeseca.«. Onda je netko viknuo: »Makni odavde ovu luđakinju, kad joj je toliko stalo do djeteta, neka i nju odvedu tamo gdje je i ono skončalo.«.

¹³ Židovska uzrečica kojom se želi izraziti čuđenje i zabrinutost. Mogla bi se prevesti kao: »Oh, moj Bože!«.

U pisali su mi broj na ruku starom špenadlom. Onda me je jedan čovjek pitao kakvog sam zanimanja, a ja sam rekao: »Student«. »Nisi ti student«, odgovorio je. Ja sam uporno ponavljao da studiram za inženjera, a on me poslao dalje i upisao električar. Naivna budala kakva sam bio i dalje sam negodovao dok mi nije prišao jedan stariji čovjek i tiho rekao: »Shvatit ćeš već sutra da ti je život spasio.«. Ništa nisam razumio, samo sam se ujutro čudio dimu od kojeg sam kašljao. Nigdje nisam vidio ni jednu pticu. Emanuel mi je pokazao prstom na dimnjake: »Dobro pogledaj, tu su studenti u Nebeskoj četvrti.«. A na ptice, stari moj, ovdje zaboravi.

Ne znam hoću li preživjeti, sam se na sebe ne bih kladio. Da ti pravo kažem, muka mi je više od prerušavanja, od toga da izlazim na cestu kao neka stara pogrbljena starica. Lutam po tržnici i tražim je li ispod klupa ostala nagnjila jabuka, tržim truli krumpir ili se nadam da ću naći nekoliko listova salate. Stalno sam gladan i svake noći pričinja mi se da halapljivo gutam hranu. Pa onda opet izlazim na ulicu i bojim se da će me iznenada prepoznati netko od mojih bivših pacijenata. Koliko sada vrijedim? Nekoliko njemačkih maraka.

Gospod neka mi se smiluje, stalno se preispitujem u čemu sam to pogriješio? Za koji svoj grijeh ovu muku ispaštam? Jesam li nešto loše učinio u prošlom životu, a i ne znam što je to bilo? Hoće li me ova smrt iskupiti za neki budući život?

Ne čujem Mesijine korake. Samo puščane hlice. Jamu smo već iskopali. Počelo je strijeljanje.

Bila sam lijepa. Bila sam nasmijana. Bila sam divno odjevena. Bila sam mlada. Bila sam trudna. Bila sam žena u Kući lutaka. Bila sam mrtvac bačen na gomilu leševa.

Bila sam ona koja se nije vratila.

Ne mogu vječno ostati u stanu. Edith mi je rekla da su u Izraelitskoj bogoštovnoj općini dali ustaškom redarstvu popis sa svim našim imenima. Imam devetnaest godina i ne želim biti jedan od onih koje će odvesti u koprivničku »Danicu« ili na neko slično mjesto.

Moj stric Leo? On ima cisternu i njegov pomoćnik u njoj razvozi mlijeko. Leo? Zašto se ne javlja na telefon? Ako pomoćniku dobro platim, mogao bi me prevesti preko granice. Ali kamo? U Austriji su već hitlerovci, u Italiji fašisti. Kamo? Mogao bih do Mađarske. Himmler se još nije dočepao Budimpešte. Odjenut ću na sebe dva pulovera, sve duplo, nikakvu prtljagu u ruci neću nositi. Masku za ronjenje i dihalicu sakrit ću pod kaput. Pa hajd' zdravo, ravno do cisterne, makar, da kažem istinu, sad mi je tek jasno zašto nikad nisam volio mlijeko.

Ma koji mi je bio vrag da odem u kazalište. Što sam htio? Zaboraviti na trenutak na stvarnost, na rat, na ubijanje, na izdaju i to što mi je glava stalno u opasnosti. I eto ti gospodina s lažnim ispravama kako ulazi u Hrvatsko narodno kazalište. Ma idiot sam koji izaziva sudbinu. Na ulazu u predvorje sav sam se od straha preznojio. Na svu sreću, prikrpao sam se jednoj veoma otmjenoj dami, kavalirski sam joj podigao program koji joj je ispao iz ruke i rekao joj nešto što ju je nasmijalo. I tako sam se provukao pored tajnih i ne tajnih agenata do garderobe. Pod pauzom sam se nastojao što duže zadržati u toaletu, a na treći zvuk zvona uvukao sam se u gledalište i tek tada mi je postalo jasno u kakvu sam se avanturu upustio. Sam Bog mi se smilovao i onaj taksist koji je čekao tik uz kazalište. Tako bedast, a zovem se Salomon. Više to neću ponoviti. Prisjelo mi je. Adio dragi Puccini, adio!

Sve što mogu reći jest da sam prevaren. »Arnolde, lijepo se ponašaj, marljivo uči, studiraj, pomози ocu u radnji.« Arnolde, uradi ovo ili ono i tako od jutra do mraka. Bio sam dobar sin, pažljiv brat, izvrstan student, svakog šabata na molitvi u sinagogi, samo me kopka i progoni što se nisam stigao zaljubiti. Kad izađem iz kuće nosim na prsima odurnu krpetinu s oznakom da sam Židov, ma vidi se na kilometar. Često su mi na kojekakvim proslavama govorili da sam zgodan, pristao mlađić malo tamnije sefardske puti i crne valovite kose. Visok sam na strica Eduarda. I s tom oznakom na prsima samo sam još upadljiviji, stršim na ulici. Kažem si: »Ja, Arnold Gelb, prevaren sam na tisuću načina, ali najviše me kopka što nisam volio. Gle sad! Blokiral su cijelu ulicu, na sve strane su vojnici s uperenim oružjem. Što misliš ti, baš ti koji si od mene okrenuo glavu, kakve su mi šanse da ovu raciju preživim?!«.

Više ne idem na šabat u sinagogu. Gradonačelnik je izjavio da židovski hram kvari gradsku vizuru. Dakle, hram je osuđen na smrt. Stanujem u neposrednoj blizini templa, u ulici Marije Valerije i sakriven iza rupičastog, heklanog zastora bake Regine Baruh, provukao sam objektiv fotoografskog aparata i snimam kako radnici po naređenju ustaške vlasti razgrađuju sinagogu, ciglu po ciglu. Jutros su izbacili na dvorište stube koje su vodile na galeriju za žene. Na jednoj hrpi zajedno sa žbukom je i stolica za proroka Elijahua i Tora, vidim njezine rastvorene korice. Poslije stiže kamionet i sve to utovaruju. Uredno čiste mjesto zločina. A onda je iznenada nešto zazvečalo i to nešto radnik je udario nogom i odbilo se o rub pločnika i zaustavilo. Uzeo sam iz svoje sobice dvogled i pogledao. Bio je to srebrni *rimon*¹⁴, otpao sa šiljka Tore. Obuzeo me strašno jak poriv da se sjurim na ulicu i to pokupim i sačuvam. Ipak sam se svladao i nastavio fotografirati. I cijelo vrijeme razmišljam gdje da sakrijem te role filma. Ako me odvedu, ako me ubiju, jednom će ih ipak netko naći. Onda čvrstim nožem podižem letvice parketa i guram ih u rupu koju sam izdubio i ponovno vraćam sve onako kako je bilo. Makar dobro znam da više ništa nije onako kako je bilo niti će više ikad biti.

¹⁴ *jud.* ukras na svitku svete knjige Tore, obično načinjen od srebra u obliku mogranja.

Mama i tata stalno šapuću, a čim im se približim razgovor prestaje ili me pošalju po nešto u drugu sobu. Znam da nešto kriju. Bojim se da nisam bio dobar i da će me ostaviti samog, pa ću i ja postati kao ona jadna »Djevojčica sa šibicama«. Mama mi je rekla da djeci u dvorištu ne govorim da smo Židovi, pa onda uglavnom šutim. Tata je primijetio da sam odnedavno počeo mucati.

On je danas iznenada došao kući, pozvao je mamu i mene i rekao nam da se odmah što svečanije odjenemo jer moramo veoma brzo izaći iz kuće. Učas smo se odjenuli, svečano kao kad smo išli baki na rođendan. Nju nisam odavno vidio.

I tako smo krenuli u šetnju. A onda se ispred nas stvorio jedan čovjek i dao nam rukom znak da stanemo. Stajali smo kao ukopani, kao ona žena koja se iznenada okrenula i postala stup od soli. U sekundi je stigao i auto sa zatamnjenim staklima i morali smo sjesti na zadnja sjedišta. Taj čovjek je istrgnuo mami iz ruke torbicu i istresao na pod sav sadržaj. Uzeo je ključeve od stana, njima nam mahnuo ispred nosa i rekao: »Više vam neće trebati, a sad da još vidimo gdje je zlato? Gdje su briljanti? Novac? Neće nam ptičice iz kaveza samo tako umaknuti.«.

Tko je junak? Onaj koji uspije svladati svoje strahove. Piše li baš tako u Talmudu? Znam da ne piše, malo sam izmijenio, no čini mi se da bi baš tako trebalo pisati. Neka mi rabin oprost, ali onedavno sve u što sam vjerovao kao da se raspada, samo još uvijek neprekidno nosim na glavi *kipa*¹⁵ i molim *Šma Israel* i kad liježem i kad ustajem, ispod košulje vide se bijele rese. Nadam li se ja da će me *talit*¹⁶ spasiti? Sve rese su još tu, nitko ih nije odrezao, dakle, živ sam. Samo se neprekidno pitam vidi li El Šadaj, Svedostatni, ove patnje svog Izabranog naroda? Sav sam u procjepu onog što su me naučili i što se događa, a ipak Pravedni i Milosrdni, Sveprisutni, nemoj da završim u *gehinomu*¹⁷. Poštedi me pakla. Uzdám se i dalje u obilje Tvoje milosti. Ne napusti me.

¹⁵ *jud.* kapica kojom prema židovskim propisima muškarci u sinagogama i kod kuće dok se mole pokrivaju glavu.

¹⁶ *jud.* šal od svilene ili vunene tkanine ukrašen zlatnim vezom koji ortodokсни Židovi za vrijeme molitve nose oko vrata, a ponekad njime pokrivaju i glavu.

¹⁷ *jud.* pakao ili čistilište. Mjesto kazne za zle nakon smrti. Dolazi od riječi »Ge ben-Hinom«, po vrtu Hinomovog sina, koji se nalazi južno od Jeruzalema i u davnini je bio mjesto idelopoklonstva.

Više nemam ni jedno slikarsko platno, ali boja imam u izobilju. Živjele zalihe! Rasparala sam krzneni kaput. Moj prijatelj Ivan uvijek me je zadirkivao da su krznenjaci židovska narodna nošnja za žene. Pa sad, nije me uopće briga za tu nošnju, puno me više zanima koža s nutarnje strane, na njoj sam naslikala egzodus i prikucala je na zid. Eto što radim. Odrezat ću i rukav i kad ga rastvorim, i na njemu ću nešto naslikati. Komadići krzna leže po sobi kao odbačene zimske papuče ili izvaljeni, drski glodavci. Kad biste samo mogli vidjeti što radim, ja, koju ste u Firenzi zvali zelenookom aškenaskom ljepoticom i uzdisali. Moji dragi umjetnici, boemi, plemići, poznati i nepoznati slikari, pretvorila sam svoj stan u galeriju propalih iluzija. Ulaznice zasad ne naplaćujem. S prozora sobe vidim kazalište i trg kojim marširaju vojnici. Čujem zastrašujući, odrješit odjek njihovih čizama. A ja ludujem u samoći, znam da ludujem, ali slikat ću do posljednjeg daha. Kad mi ponestane ostataka krznenog kaputa, imam u ormaru i svilenih haljina. Svašta se još može i na njima naslikati, rađanje i umiranje. I ovi bijeli zidovi, i oni me čekaju. Što ćeš, obuzeo me židovski inat. *Нучпа*. Unatoč stradanju, udahnut ću nov život svemu čega se dotaknem.

Prolazeći Ilicom prošla sam pored jedne foto-radnje i zaprepastila se. Tu sam se lani, odmah iza Šavuota, fotografirala i ta je slika kod kuće na komodi. Sjeća me na jedan predivan Blagdan sedmica. A onda ju je vlasnik radnje znatno povećao, dao je lijepo uokviriti i sada moja fotografija stoji u izlogu kao reklama. Koliko god sam bila iznenađena, bilo mi je i smiješno, jer jadnik nije znao da sam Židovka. Samo desetak centimetara dalje od moje slike bilo je u izlogu niz fotografija ulaska Nijemaca u Zagreb. Na trenutak sam bila u napasti da uđem u studio i kažem gospodinu Novaku da sam u međuvremenu od poželjne osobe za reklamu postala antireklama. Ma, poslat ću radije nekog od prijatelja da otkupi tu moju fotografiju. Samo mi treba još i to da budem uočljiva. Bože moj, kako je odjednom sve postalo naopako.

Jesam. Razočarana sam. Istina je da sam imala dvije dadilje, od jedne sam učila njemački jezik, a od druge francuski. Sve donedavno, s obitelji sam živjela u sjevernom dijelu grada. Ali sada živim sama na periferiji, jer potkraj 1941. moji roditelji su otišli u grad i više se nisu vratili. Uz sve napore nisam uspjela doznati što im se dogodilo. Bojim se najgoreg, inače bi našli način da mi se jave. S prozora male kuhinje u kojoj spavam vidim blatnjavo, neuredno dvorište i stare šupe s krovovima od crne smole koji na sve strane prokišnjavaju. Ime mi je Tea Frank i imam petnaest godina. Moj otac se zvao Otto, pa ako nešto slučajno saznaš o njemu... Ponekad hodam ujutro oko sat vremena i iz daljine promatram romsko naselje. Iz dosade od krpica radim lutkice ili smiješne čovječuljke, pa to poklanjam djeci koja se tomu raduju. Sprijateljila sam se s jednim dječakom koji drugoj djeci pokazuje na mene i izmišlja da sam mu učiteljica. Danas sam primijetila da se na dvorištu ne suši rublje, nigdje vatre i dima. Puno je tiše nego inače. Žene su se uvukle u kuću. Ne znam što je, ali stiže Boro, reći će on kako stvari tu stoje, ja sam mu ipak, kako govori, učiteljica. I on mi tiho kaže:

»Odlazimo.«

»Kamo? Kad?«

»U zoru. Muškarci kažu da je ovdje postalo preopasno, uhvatili su naše negdje kod Čakovca.«

Dajem Bori poklon koji sam sama izradila i vraćam se polako odakle sam i došla. A onda iz-

nenada donosim odluku. Krenut ću s Romima, negdje ćemo već stići. Obukla sam dugu suknju, svezala maramu i odjenula topli kaput. Kad se smračilo, odmah iza ponoći krenula sam prema čergi, bojala sam se da će Romi otići na put bez mene. U zoru, još je bilo mračno, no Boro me je već iz daljine prepoznao, sačekao me i uhvatio za ruku. I tako smo svi zajedno, cijela čerga i nas dvoje na kraju kolone nekamo krenuli. Boro misli da idemo prema Mađarskoj. Stigli smo do velikog polja. Na njegovu rubu počinjala je šuma. Trebalo je samo to polje prijeći. A onda su odjednom iz hladne zemlje iznikle crne aveti. »Mater vam cigansku, kamo ćete?« Osjetila sam kako se Boro stisnuo uza me, slabašno tijelo mu je zadrhtalo i kako smo se zajedno držali za ruke, tako smo izloženi unakrsnoj puščanoj paljbi zajedno i padali. Posljednje čega se sjećam, opori je miris hladne zemlje koja nas je izdala.

Najozbiljnije ti kažem, nemoj me tješiti. Nemoj mi reći nijednu lijepu riječ. Jer učinit ćeš mi loše. Ovako zamrznuta ne plačem, s ledene kore srca sve se skotrlja u veliko Ništa.

Podsjetio si me kad smo se sreli kod Harmice kako smo plesali na novinarskom balu i zabavljali se do jutra. Još čuvam pozivnicu koju si mi donio s prekrasnim secesijskim viticama. Živio Klimt! Živio Muha! Nego, reci mi, zašto sam ja uopće upisala arhitekturu? Kao osoba iz poznate židovske obitelji, pa još k tome i žena, morala sam se na fakultetu trostruko dokazivati da nešto vrijedim, da sam nadarena i da ću se izboriti za svoje mjesto u svijetu koji uglavnom pripada muškarcima. Koliko sada vrijedi moja diploma? Šutiš. Ne ljuti se na mene, samo me nemoj tješiti. Ne podnosim sažaljenje. Ne zbog ponosa, nego se moj karakter tome odupire, navikao na borbu, na izazove, na svladavanje prepreka. Mogla bih ti nacrtati demonsku ljušturu koja guta Židove. Levijatan nije poražen. Ovo je gore od biblijskog potopa, jer ne vidim arku koja bi nas spasila.

Misao je dugo sazrijevala. Prvo je nikhula kao zelena biljčica u zemlji Podsvijesti. Zatim je puzala i bujala osvajajući svijest u potrazi za nekim svojim izlazom. Noću i danju zalijevala sam je i njegovala svojim tjeskobama i strahovima. Duskora ta isprva nježna biljčica prekrila je cijelu sobu i sve natkrilila. Iz mučnine sna lako sam prešla u stvarnost. Dugo sam se kupala, obrisala i pažljivo namazala tijelo mirišljivom kremom. Zatim sam iz ladice izvukla svilene čarape i izabrala najljepšu haljinu koju sam imala. Pomalo odsutna obukla sam brokatne salonke koje sam posljednji put nosila u pariškoj Operi. Na trenutak sam vidjela svu silu prekrasnih ogledala, zastore s kićankama, makete scenografija i oslikani strop Opere. Svojim omiljenim crvenim ružom namazala sam usta, provjerila torbicu i dokument na kojem je pisalo moje ime – Sara Goldmann. Iz navike sam gurnula ključ kuće ispod lončanice s paprati i polako se počela spuštati niz Pantovčak. Kretala sam se veoma samosvjesno kao da idem na gala koncert. Otmjena i visoko uzdignute glave. Odlučila sam nastaviti hodati čak i onda kad netko poviče da stanem u ovo vrijeme policijskog sata kad je zabranjeno kretanje Židovima. Pa ako mi još jednom netko u uniformi zadužen za red i mir zapovjedi da stanem, naglo ću se okrenuti. Sve ću inscenirati tako kao da ću odjednom početi iz pištolja pucati. Dalje ti ništa ne mogu reći kako je zaista bilo umrijeti u brokatnim, pariškim

cipelama. Znala sam da u logoru ne bih ni jedan dan izdržala. Bolje je ovako. Kad i ti stigneš tamo gdje ja već jesam, sve ćeš mi podrobno ispričati. I ne zaboravi pitati za mene, jesi li upamtio? Sara, Sara Goldmann iz Zagreba.

Nisam dovoljno pametan, ipak skidam pločicu s ulaznih vrata na kojoj piše Max Wolf. Zašto da im olakšam posao? Neću im ostaviti putokaz. Neka to bude moja mala pakost, premda nisam takav. Obično nisam, radim kao činovnik u pošti. Sredovječni sam udovac, bez djece, nasljednika nemam, nešto nasljedstva imam. Moglo bi se reći, čovjek bez poroka, ali istine radi, ne i bez strasti. Ma ne, nisu u pitanju žene, ni alkohol, ništa takvo. Ja sam skupljač amuleta protiv urokljiva oka, bolesti, gubitka novca i ljubavi. Obilazim buvljake i kojekakve magaze kod nas, ali i u Maroku, Afganistanu, Jordanu, Iraku, nema gdje nisam bio, od Sarajeva do Jerušalaima pa sve dalje do rijeka babilonskih. Zbirka je bogata i zanimljiva, neki su amuleti iz trinaestog stoljeća, tu su ogrlice od srebra s ugraviranim hebrejskim pismenima i dobrim željama, prsten u obliku tornjića, igračke neobičnih oblika životinja koje ne postoje, amuleti koji štite novorođenu djecu od zle Lilit da ih ne ukrade i ne ubije. Imam i puno rukom ispisanih *Ilanota*¹⁸ i dijagrama božanske emanacije. Nacrtnih Davidovih zvijezda, čudesnih mapa s anđelima koje kao da je nacrtała nespretna dječja ruka i rukopisa s permutacijom slova Božjeg imena. Cijeli je tu red *hamsi*, meni tako dragih amuleta. U sredini ruke u koju baš gledam piše na

¹⁸ Ilanoti su mape ispisane i oslikane rukom na pergamentu. Počevši od 14. stoljeća, židovski mistici, posebice kabalisti, prikazuju na njima nastanak svijeta i njegovu božansku strukturu.

hebrejskom *haj*, to znači život. A što sad? Umjesto da su me ti amuleti do kraja ovozemaljskog života štitali, ja opsesivno pratim vijesti i sve uredbe protiv nas Židova. Taj radio trebao sam prijaviti ustašama, ali eto nisam. Tvrdoglavost i još gore, pobuna i neposluh. Zna Svevišnji kakvi su Židovi. Ne baš poslušni, samo bi raspravljali. Nisam ja Job pa da sve trpim. Neke od tih amuleta, osobito onih na starim pergamentima uredno već danima ušivam ispod postave kaputa. Neka me štite, neće valjda baš svi zatajiti ili ne znam pravu mističnu formulu da ih oživim. Odjenut ću kaput i u kaputu ću čekati što će se sa mnom dogoditi. *Ein sof*, Bezgranični, netko se pred mojim vratima zaustavio. »Stišaj se Max«, kažem u sebi, »pusti amulete da djeluju«.

Koji je danas dan? Koji je datum? Nemam pojma. Gdje sam stavio, zaturio kalendar? Skrivam se već skoro dvije godine. Nimalo mi se ne sviđa tu gdje sada živim, nisam ni znao da postoji ovaj dio grada, bolje rečeno, ne izgleda ni kao grad ni kao selo, nekakav čudan, neodređen hibrid divlje gradnje, hibrid svega i svačega. Ima tu i lijepih, malih vrtova, ali i smeća, prenerazio sam se neki dan, jer tu pojedinci kolju svinje, pa onda pričaju o kolinju, vinu, kobasicama i salovnjacima. Ma vidi me, gdje sam ja to zabrazdio?! Uostalom, koga je briga što o svemu tome misli nekoć veoma traženi projektant Erwin Landau. Sada sam tražen samo od ustaške policije, od Ravnateljstva za javni red i sigurnost. Kad sam se ovdje preselio, naravno ne dobrovoljno, masno sam gazdi platio najam kućice, ali zadovoljan zaradom, ostavio mi je na poklon u smočnici zimnicu. Svu silu staklenih tegli i teglica. No, evo i kalendara. Bio je ispod hrpe novina. Danas je 23. prosinca, 1943. Zašto mi je to važno? Zapravo, nizašto ili zato što sam u međuvremenu temeljito ispraznio, odnosno pojeo, obli-
zao i polizao sve što je bilo u staklenkama: punjene paprike s kiselim zeljem, krastavce, lučice i komadiće cvjetače s mrkvicama, zrnca papra koja sam polako sažvakao, kao i komadiće lovorova lista. Pojeo sam pekmez od šipka i šljiva, slatko od trešanja, kompot od bresaka, pa zatim opet pekmez od marelica. Moglo bi se reći da su mi prsti često bili u pekmezu. Nisam jeo halapljivo, nego malo po

malo da mi što duže traje i da se što rjeđe krećem ulicama. Ali zaliha koju spominjem više ne postoji, postoje samo u jednom kutu smočnice prazne staklenke. No glad je neumoljiva i moram izaći. Svaki put kad se pogledam u zrcalo zaključim kako me moj semitski izgled s prilično velikim i povijenim nosom izdaje i vrišti: »Pogledaj ga samo, ne treba od njega tražiti dokumente, odmah se vidi kamo pripada.«. Dignuo sam kragnu na kaputu, sav se uvukao u topli šal koji sam svojedobno, moglo bi se reći, u svom prošlom životu, kupio u Italiji na skijanju. Zbogom Dolomiti, imam sada važnijeg posla nego da se vas prisjećam. Počela je padati kiša sa snijegom, pa onda sve gušći snijeg, potplati na cipelama su promoćili, još ću dobiti ozeblina. Jedna žena dolazi iz pokrajnje ulice i vuče za sobom bor koji ostavlja trag u snijegu. Pa da, dolazi Božić, a i Hanuka je bila nedavno, židovski blagdan svjetlosti, a ja živim u neprekidnom mraku, čak mi je i struja isključena, a Hitler uključen u život. Pomislio sam kako sam baš mogao ponuditi ženi da joj pomognem nositi bor do kuće. Ali prekasno sam se toga sjetio. Prekasno. Mozak mi se od hladnoće smrznuo, umrtvio, vijuge se zaledile. Odjednom se začuo oštar zvuk zviždaljke koji je proparao zrak. Nisam se okrenuo, ali žena s borom jest i viknula mi je: »Čovječe, policija, pokazuju na tebe da se zaustaviš.«.

Tko zna, možda ste na Istočnom frontu, kočepni u nacističkoj uniformi. Preživjela sam skoro tri godine skrivajući se. Priča se da Nijemci gube, ali kraj rata još nitko nije proglasio. Od Židova deportiranih u logore ne znam nikoga tko se vratio. Slutim samo da se tamo događaju užasne stvari, pričalo se o radnim logorima, samo jedno je sigurno, otamo se ljudi ne vraćaju. Pričam Vam to kao da me možete čuti. Ja sam se pretvorila u nevidljivu ženu. Neki dan na tržnici, a zna se kad tamo mogu kupovati Židovi, nagnuli su agenti. Jedan čovjek, po govoru Dalmatinac, koji je prodavao salatu kad sam čučnula kraj klupe, pokrio me košarom od šiblja prekrivenog jutom. Jedva sam disala, bilo je gužve, vikanja i jauka. Čuli su se potmuli udarci kao da nekog tuku nogama. Nakon nekog vremena sve se stišalo. Čovjek je podigao košaru s kojom me sakrio i zapanjio se. Moja crna kosa bila je posve sijeda.

Gospodine Steiner, Vi niste Židov, njemačkog ste podrijetla, no nije to sada najvažnije, uoči početka ovog ludila jasno ste mi dali do znanja da nije vrijeme za brak. Doduše, rekli ste mi da Vam se izuzetno sviđam i tako još nešto. Nisam zapamtila riječi nego pogled i intonaciju kojom ste to izrekli. Neki dan sam prodala svoj posljednji zlatni prsten za malo krumpira i kukuruznog brašna, sve visi na meni kao na vješalici. Ne, Vi me ne biste prepoznali. Muči me glad, što mislite kako bi bilo da uđem u Ustaško redarstvo i zamolim nešto za jelo?

Što bih dobila? Ja koju ste zbog krvnih zrnaca odbacili od sebe? Metak u čelo. Voljela sam Heinea i Rilkea. A sada mi se čini da nikoga, baš nikoga ne trebam voljeti. Ipak, nije tako, beskrajno sam zahvalna čovjeku na tržnici koji me je spasio. Pitala sam ga kako se zove i kako da mu se odužim, a on je samo rekao: »Sjetite se ponekad da Vam je Ivo pomogao.«.

Neprekidno razmišljam o bijegu. O svim mogućnostima da nekako spasim živu glavu. Ima o tome kako pobjeći puno teorija, ali stvarnost je nešto drugo. Ono što sam zamislio sigurno puno košta. Ali sve ima svoju cijenu. Odlučio sam nabaviti nacističku uniformu, ali ne bilo kakvu nego generalsku ili nekog pukovnika, pa da vidim tko će me legitimirati, tko zaustaviti. Jesam li time opsjednut? Jesam, sve sam isplanirao. Kad se dočepam te uniforme, sjest ću odmah u prvi vlak za Budimpeštu. Himmler se još nije dočepao Mađarske. Sve što imam, stavit ću na taj ulog. A ako ne uspijem, što da ti kažem, moj neznani prijatelju kojem se obraćam, bit će mi bolje da se ubijem.

Da ti se predstavim, ja sve donedavno cijenjeni kirurg Emanuel Blumental izbačen sam kao Židov iz bolnice. Gdje sad radim? Nigdje. Čudan je taj osjećaj povrijeđenosti, poniženosti, ljutnje, nevjerice, gorčine, tisuću je tu nijansi svega i svačega. A rezultat je samo jedan – ne radim. U cijeloj toj nesreći vidim da su moji roditelji, koji su umrli prije početka rata, zapravo imali sreće, jer sve ovo ne vide, ne znaju i ne proživljavaju. Ne znam kako bi se sa svime time nosili. Nisam mistik, ali kao da ih osjećam u blizini i vidim da su zbog mene zabrinuti. Ne znam ni sam koliko mi je bilo pametno povezati se s ilegalcima, komunistima, oni će me odvesti partizanima. Njima i te kako trebaju liječnici, jer borbe s Nijemcima i ustašama su teške, ima mnogo ranjenih. Rečeno mi je da budem spreman i da će netko od drugova doći po mene. U partizanima imam kakve-takve izgleda da se spasim i na tome sam zaista zahvalan. I eto me, spreman sam, malo nervozan, ali želim što prije napustiti Zagreb. Bože moj, da je majka živa, ona bi me sad pitala jesam li ponio pidžamu, pastu za zube. Još bi samo papuče nedostajale. Jadna moja mama, što ona zna o partizanima i bolnicama u nekoj šumi, o klisurama i divljim usjecima na zemlji i pod zemljom? Da uzmem kalodont s okusom jagode, neki bi ga siromasi neuki, možda misleći da je pekmez, i na kruh namazali. Stvarno sam poludio, što mi sve neće pasti na pamet. Ma je, priznajem, uvijek sam bio dosta ciničan.

A i dodatno sam razočaran kako je masa ljudi veoma brzo prihvatila da su Židovi niža rasa. Dali su im tanjur hrane, obukli ih u uniforme, a onda su krenuli pljačkati židovske trgovine i stanove, pa sad marširaju Europom i svi su odjednom nadljudi. *Kristallnacht!* Ta jedna noć pretvorila se u trajno stanje.

Tako se brzo smračilo. Upalilo se svjetlo na stubištu. Ima u ovom času nešto veoma zlokobno. ŠMA ISRAEL, ADONAJ ELOHEINU ADONAJ EHAD...

Istina je, kad čovjek nekog voli, ovaj svijet lakše podnese. Samo sam jednom osjetila mržnju našavši se u mnoštvu koje je na ulici oduševljeno pozdravljalo ustaške i njemačke vojne jedinice. Prenerazila me snaga tog osjećaja u meni koji mi je dotad bio nepoznat, sveprožimajuća strašna hladnoća mržnje. Rasni su zakoni na snazi kao i mnogi drugi koji mi svakoga dana sve više otežavaju život. Zakoni koji moju braću i sestre odvođe u neizvjesnost i smrt. Zapravo, uopće ti nisam htjela o tome govoriti nego o tebi i meni. Negdje iz dubine podsvijesti izronila je slika jednog trenutka kad si bio u mojoj blizini. Nešto si govorio, a ja sam u tim sekundama zamislila kako bi to bilo da živimo zajedno. Zamislila sam kako si se vratio s posla kući i kako ti pokazujem svu ljubav koju osjećam. Onu koja se ne stidi i ne razmišlja o ponosu nego je sva u predaji.

Pitaš li se ponekad gdje sam? Što je sa mnom?

Kako se osjećaš čitajući plakate i oglase po stupovima o prijekom sudu i vješanju onih koji pomažu Židovima? Ne znam hoćemo li se ikad više sresti. Mislim da to ne bi imalo nikakvog smisla. Jer ja, ako i preživim ovaj užas, više nikad neću biti jednaka onoj osobi koju si ranije znao. Sva sam izjedena od sumnji, više nikome ne vjerujem. Sumnjam u svakoga neprekidno se pitajući o licemjerju, o izdaji onih koje smo smatrali bliskima, prijateljima. Puna sam strepnji i pitanja bez

odgovora o ravnodušnosti i okrutnosti čovjeka. A sve donedavno, baš tu u Zagrebu, činilo se da živimo sretno, zlatno doba suživota. Zastrašujuće je kojom se brzinom sve promijenilo. Pa što je onda bila istina? Kažem ti i žao mi je što je tako, istinski žao, ali ja više nikome ne vjerujem. Iz dana u dan suočavam se s nizom opasnosti, pa ipak i unatoč tomu pitam se, pitam te, jesi li me volio? Čini se da ne mogu naprijed ako se osjećaji ne razjasne. Ovo je pitanje one koja živi na rubu ovog i Onog svijeta. Ma kakva god ta istina bila, želim je znati.

Nisam li ja bio taj koji je godinama druge učio i podučavao da i u najgoroj krizi razmišljaju, ne što ne mogu, nego što mogu učiniti. I eto me zarobljenog u stanu, u samom središtu grada.

Glavno da smo ustaškim sluganima predali gotovo tonu i pol zlata i svih drugih dragocjenosti u zamjenu za slobodu i naše živote. Nisu li baš jučer strijeljali nekoliko Židova u maksimirskoj šumi? Smijem li se ljutiti što su u Izraelitskoj bogoštovnoj općini neki vjerovali da ćemo se spasiti ako damo sve što imamo? Prekasno, znam da je lako naknadno pametovati. Naše dragocjenosti sada su kod crnokošuljaša. Može li se Zlom vjerovati? Jadni ljudi iz Općine, kako su nas samo uvjerali da predamo sve što imamo. Kako li se tek oni osjećaju?

A ja, Daniel Moise, donedavno rabin na službi u Pragu, ručao sam još prije koji mjesec u košer restoranu i primijetio da je inače puna sala, poluprazna. Mi koji smo došli pogledavali smo se krišom ispod oka pitajući se: »Ma što se ovo događa?«.

Konobar, koji me je kao stalnog gosta već poznao, šapnuo je, noseći u jednoj ruci tanjur s vrelim *kugelom*¹⁹ kao da mi čita misli: »Tko god može, taj je već pobjegao.«. Kamo? Gdje? Putovi

¹⁹ Tradicionalno židovsko jelo, poteklo iz istočne Europe. Pripravlja se tijekom blagdana, najčešće je od krumpira i povrća, a svaka obitelj s generacije na generaciju prenosi svoj posebni recept ovog jela.

za bijeg stalno su se zatvarali, klopka je postala izvjesna. Vratio sam se, jedva jedvice u svoj rodni grad. Po što? Po ovu oznaku na rukavu da sam Židov? Postajem ljutit, a to nije dobro. Jer tako zatvaram vrata svjetlu. Ali Gospode, ovdje je sve mračnije. Obećavam ti da ću smisliti nešto do sutra. Ti ćeš prvi saznati što sam odlučio. Ne mogu samo tako čekati što će se dogoditi. I oprosti mi što Te podsjećam, ali Ti si Gospod nad svim vojskama! I ne daj, samo ne daj da u Tebe posumnjam, jer u tom slučaju bit ću živ, a mrtav. Pa koliko god bilo ludo, neka budem Tvoj Židov koji se nada. A što da radim, Bože? Pa ništa mi drugo ne preostaje.

Znaš li da sam izgubila pojam o vremenu? Nekako mi se čini da je to moralo biti prije pet, šest dana. U raciji nedaleko od tržnice nisam mogla odmah pronaći svoje dokumente. Onda se agent u civilu razbjesnio. I zatim me je grubo uhvatio za rukav na kojem su bile pričvršćene žute trake i zajedno s još nekoliko Židova našla sam se u velikom, crnom autu. Izbacili su nas iz njega u Savskoj ulici i naredili da trčimo prema zgradama nedaleko od Francuskog paviljona. Ušla sam u prostoriju gdje su žene ležale na podu, na slamaricama. Tu i tamo čulo se kako neke šapuću. Bila sam potpuno iznemogla od straha i iscrpljenosti, čula sam da spominju logor Jasenovac. Ujutro su nas izveli van. Stajali smo dok nije stigao vlak i onda su nas ugurali u stočne vagone i zatvorili željezni zasun na vratima. Vlak je krenuo, bilo je mračno, čekali smo što će se dogoditi. Muškarci su uglavnom bili sigurni da ćemo se zaustaviti u Jasenovcu. Ali nismo. Vozili su nas dalje, sve dalje, a onda se na nekoj stanici kompozicija zaustavila. Vikali smo: »Vode, vode«, iznemogli od žeđi, satrveni od nemoci da se probudimo iz noćne more u kojoj smo bili zarobljeni. Čuli smo vani na kolodvoru prepirku, jedna žena koja je znala njemački prislonila je uho na vrata da bolje čuje. Pitali smo je što oni vani kažu kamo idemo, a ona nas je pogledala kao da tone u bezdan i rekla: »Auschwitz«. Nekako sam osjećala da nam je svima sudbina zapečaćena. Uspjela sam u džepu kaputa pronaći listić papira,

jedan čovjek posudio mi je olovku i napisala sam svoje ime »Hava Klein« i progurala taj listić kroz rešetke vagona kroz koje zrak jedva prolazi. Samo Hava Klein i ništa više. Bože, čovjek koji pročita ime, neka moli za mene.

Gladna sam. Gladna sam. Gladna sam. Imam jedanaest godina i u Jasenovcu sam. Ne znam gdje mi je mama, ni tata, ni baka, zajedno su nas tu doveli i onda odvojili. Umjesto ručka istresli su nam na pod korice od krumpira pune blata. I za njih se uvijek mi djeca iz barake potučemo. Gladni smo, izbezumljeni od gladi, ni o čemu drugom nego o hrani ne možemo misliti. Kad su nam danas u baraku ubacili novu slamu za spavanje, na trenutak su vrata ostala otvorena i ja sam vidjela čovjeka koji je gurao kolica natrpana mrtvacima. Vukao je taj teret jedva pomičući noge. Možda je na kolicima bio netko koga je znao. Prije nego što su ustaše opet zatvorile vrata, dobili smo u metalnom vjedru malo mutne vode. Sve je više bolesne djece, stariji od mene kažu da su dobili dizenteriju. Ujutro ih iznesu mrtve. Užasno me svrbi koža od ušiju i stjenica. Nekad su mi govorili da nikad nisu vidjeli tako lijepu djevojčicu. Oprosti, ništa ti više ne mogu reći, ja prljava, sva u ožiljcima i krastama, gladna djevojčica. Molim te, možeš li nešto učiniti za mene?

Ja sam pravi prgavi starac, u čas prasnem kao pasja bombica. Takav sam kakav sam. Svadljiv po naravi. Čuo sam slušajući Radio London da u Poljskoj u logoru spaljuju ljude i da je netko izbrojao čak šest krematorija. E, pa druškane moj, ne ide mi se tamo. Hvala lijepa. Kakav god da jesam, ipak znam što je tradicija i red. Židovi se ne kremiraju nego pokapaju, jer kad dođe Mesija, bez kostiju ne možemo uskrsnuti. Dragi Bože, sad je pravi čas da umjesto onog luđaka s brčićima što vrišti po cijeli dan, pošalješ svojem izabranom narodu Mesiju. Doduše, ne mogu ti reći svoju adresu i gdje se skrivam, ali ako si Svemoguć, onda to sigurno već znaš. Priznao sam ti da sam prgav premda je sveti blagdan Jom kipur pokajanja i oprosta još daleko. Ali zbilja ne znam što Ti radiš. Ne ljuti se što ja, mali ulični lopov, pozivam Tebe na red. Ali zbilja moraš nešto poduzeti za spas svojeg naroda. Ako Ti je po volji, mene možeš iz tog plana spašavanja i izopćiti, grijesi su mi brojni i svakakvi, ali učini nešto za jadnu židovsku dječicu. Smiluj se Pravedni barem njima, Tvojim malim jaganjčićima. Učini ili ću se ozbiljno naljutiti. Bez imalo uvijanja kažem Ti, prestat ću vjerovati u Tebe. Dosad nisam psovao, ali odsad hoću, nisam dirao ni jeo hranu koja nije košer, ali ako odmah nešto ne poduzmeš, samo da znaš, gadno ću omastiti bradu, ali da se ne zavaravaš, neće to biti s gusjom mašću nego... hajde da to ne spominjem. Onda, jesmo li se dogovorili?

Kad bolje razmislim, sve je počelo s pekmezom. Majka bi svakog ljeta oprala gomilu staklenki, dobro ih iskuhala, osušila, obrisala iznutra i izvana i znao sam što slijedi: kuhanje pekmeza od marelica, višanja, pa kuhanje slatkog od lubenica, latica ruža, pa onda nešto poslije obavezno bi se kuhao, uz stalno miješanje, i pekmez od šljiva i šipka. Ali ovog ljeta u kuhinji se nisu pojavile staklenke i meni je to iz nekog razloga bio znak za uzbunu, znak da se nešto veoma ozbiljno događa, o čemu nitko sa mnom nije govorio. I kad više nisam mogao izdržati, pitao sam mamu: »Zar ove godine neće biti kuhanja pekmeza?«, a ona je odgovorila: »Ako ćemo morati bježati i sakrivati se, ništa takvog nećemo moći sa sobom ponijeti.«. Umjesto slatkoće u ustima osjetio sam gorčinu i shvatio da više ništa nije kao prije. Znao sam da je počeo rat, da je proglašena nova vlast, ali jako sam se glupo osjećao što sam o tome počeo razmišljati zbog pekmeza, a ne nečeg drugog. Tjedan još nije bio završio, a već smo bili s drugim Židovima zatočeni u jednoj školi. Nitko ne zna točno što će biti s nama. Upoznao sam novi osjećaj, čežnju. Satima bih stajao u razredu i zamišljao ljude kako prolaze ulicom i silno sam želio i ja biti na slobodi. Ne znam kamo će ustaše s nama kad počne nova školska godina. Stariji govore da će nas odvesti u logore. O tome nitko ništa поближе ne zna. Samo nagađamo dok stražari stražare oko nas. Ponekad priđem prozorima. Ispred njih su ustaše postavile

trostruke mreže da nas iz susjednih zgrada stanari ne vide.

Ipak pitam sve oko sebe: »Znaju li oni da smo ovdje zatočeni? Ne znaju, vidiš li ove mreže ispred prozora koje su postavili? Mi smo nevidljivi, nepostojeći ljudi.«.

Djed je iznenada umro i svi smo time ostali zatečeni kao da smo bili uvjereni da će živjeti vječno. U kući je prvo nastala panika, uzbuna, pa praznina i plakanje. Jako smo voljeli djeda posebno zbog toga što je imao smisao za humor i stalno nas nasmijavao. Bio je i mudar i znao nas je upozoriti što će se nekome dogoditi. Ali nas je taj moj djed Eliezer Horowitz na kraju zapravo sve prevario. Jednoga dana bez najave je nekamo pobjegao i ostavio nas. Ipak, poštovali smo sve njegove želje, pokopali ga prema židovskoj vjeri već sutradan, otac je odrezao s njegovog molitvenog šala rese, znak da ga djed Eliezer više nikad neće koristiti. Majka je prekrila ogleдалa crnom tkaninom da se u njima ne ogleda anđeo smrti ili da mi koji žalujemo ne ugledamo sebe tako neutješne i rastužene. Onda smo tjedan dana sjedili na podu žaleći za djedom. Puno smo plakali i molili. Susjedi Židovi koji su stanovali kat niže donosili su nam hranu, stizali bi i prijatelji i daljnja rodbina na molitvu. Ispratili smo djeda onako kako bi i on to želio. A kad je obred žalovanja završio, ustali smo, trebalo se vratiti svakodnevici. Ali tog svakodnevnog života, otkako je desetog travnja 1941. proglašena NDH, više nije bilo. Barem za nas Židove. I tako sam znao da nas je djed Eliezer na neki način pretekao, ostavio i iznevjerio, jer on se u posljednjem trenutku na krilima smrti spasio. A mi? Jednostavno ne znamo kako će dan početi, a još manje kako će završiti.

Ne znam koliko se dugo vozimo. Živi su izmiješani s mrtvima. Kad vlak stane, mladići odnose umrle na jedan kraj vagona. Užasno zaudara. I mi sigurno užasno zaudaramo. Ima i onih koji su izgubili razum. Treba li im zavidjeti?

Pokušavam se sjetiti svih onih koje sam voljela, pokušavam se sjetiti svih onih kojima sam ja nešto u životu značila. Bol u prsima sve je jača, kao da neću živa stići na odredište. Moje je srce sada poput voska, ono je u nestajanju. Ovdje mi nitko ne zna ime. Ja sam samo svijeća koja iz sata u sat dogoriјеva.

Misliš da znaš što sve možeš izdržati. Zakleo bi se u to, ali uvjeravam te, nikad to ne možeš znati. Ništa mi ne znamo o sebi. Nisam ni ja znao dok nisam stigao transportom u Bergen-Belsen. Stojimo već satima na prozivci. Kapo gura u ruke pištolj logorašu i naređuje mu da puca u svog prijatelja. I urla: »Ako ga ti ne ubiješ, ja ću ubiti tebe.«. Pada ledena kiša. Mokri smo do kože. Nekim ostatkom duše molim te, Bože, poštedi me ovog. Ne daj da nekog ubijem.

Otac mi je dao novac da kupim sladoled. Prošlo je jako puno vremena da brat i ja nismo dobili od roditelja ni novčića. Nismo se bunili. Rat je i jedva preživljavamo. Otac je izbačen s posla i posljednjih mjeseci živimo od prodaje maminog nakita. Vrativši se iz grada i pričajući nam o zlataru koji je sve otkupio, rekao nam je: »Prodali smo nakit u besćenje, ali neko će nas vrijeme ipak hraniti.« Lipanj je i neobično je vruće, a ja sam odjevena u bijelu haljinicu s crvenim točkama i na balkonu do kuhinje skačem preko užeta. Mama se smije, jer joj izgledam kao vesela bubamara. Tata me je pogledao, nasmiješio se i dao mi novac da odem kupiti sladoled. Nisam otišla nego odjurila, slastičarnica je samo ulicu dalje. Prije nego što sam istrčala iz stana, mama mi je pričvrstila značku na kojoj piše slovo Ž. I kad sam stigla do slastičarnice, vidjela sam natpis na vratima da je Židovima ulaz zabranjen. Zbunila sam se i pomislila: »Čega se boje? Zar će im Židovi odjednom pojesti sve kolače?«. Nisam se usudila ući i samo sam stajala ispred slastičarnice držeći papirnatu novčanicu čvrsto u ruci. S vremena na vrijeme premjestila bih se s jedne noge na drugu, tu i tamo gledala bih u svoje bijele sokne. A onda mi je prišao njemački vojnik u crnim, visokim čizmama, s epoletama na ramenima i pitao me što želim. »Sladoled.« Uzeo me je za ruku, uveo u slastičarnicu i rekao mi da ženi za staklenim izlogom kažem što želim. Zahvalila sam mu. Zbunjena. Nijemci

su naši neprijatelji. Propevši se na prste, dohvatila sam sladoled od vanilije čiji su rubovi već klizili po kornetu. Kolebala sam se hoću li reći svojimima što sam doživjela. Ljepljivim prstima od sladoleda pritisnula sam zvono i čim su se vrata otvorila uzviknula sam: »Neprijatelj mi je pomogao da kupim sladoled.«. I odjednom me je obuzeo osjećaj krivnje. Jesam li u nečem pogriješila?

Ništa mi se od ovog što se događa ne sviđa. Gradom je prošlo na tisuće i tisuće židovskih izbjeglica. Svi u nekoj žurbi i panici. Jesmo li od njih nešto naučili? Ne vjerujem, mislim da smo se svjesno zavaravali da će nas zlo mimoići.

Kao da još imamo vremena napretek, raspravljali smo o tome što je laž, što istina? Vjerujemo li u ono što izbjeglice govore dok panično traže novo utočište? Zar opet? Pogromi, stradanje, pljačke, paleži, uništenje, deportacije, zgarišta, bježanje, skrivanje, gladovanje, bolest, neimaština, otimačina, varanje, strijeljanje, zatvori, depresija, ruševine, ubojstva i samoubojstva. Logori. Teško mi je to izreći, ali osjećam, Gospode, nebo će se isprazniti, zemlja opustjeti i mnogi će prestati u Tebe vjerovati. Jer ostaješ nijem, a Zlo nas grabi, pali, davi i likuje.

Netko ovo mora zaustaviti. Danas su preda mnom, onako nizašto, ubili na ulici čovjeka. Usred bijela dana. Čovjeka obilježenog židovskom zvijezdom. Sledio sam se. Gdje sam ja to dosad živio? U kakvom sam svijetu iluzija boravio? Kako nisam naslutio? Posumnjao. Čini se da je prekasno za bijeg. Jučer su mi u policiji oduzeli sve dokumente. Saslušanje je trajalo satima, u zoru više nisam izdržao. Dao sam im broj svog računa u banci, prepisao rodoljubima Nezavisne Države Hrvatske, koji su me isljeđivali, sve do zadnjeg novčića. Sad sam bezimena meta ustašama i nacistima. Čovjek bez imena, bez identiteta, savršen za transport na nepoznato odredište. Čini mi se da mi je ime i prezime još jedino zabilježeno u matičnoj knjizi židovske općine.

Bože samilosni, što da radim? Tko sam sada to ja?

Sjećam se samo da je bio jako vruć dan i da sam se probudio puno ranije nego inače. Mama mi je na krevetu ostavila kratke hlačiće, a onda je iznenada nastala buka i pometnja, roditelji su počeli bezglavo juriti po stanu. Ništa nisam razumio, samo sam se brzo odjenuo. U zgradi je bilo i drugih židovskih obitelji s kojima smo često slavili šabat. Čuli su se povici: »Nijemci, Nijemci.«. Bili smo učas istjerani onako bez ičeg, čak i najnužnijeg iz kuće. Nisam uopće mogao razumjeti što smo to skrivili tim ljudima u uniformama samim time što smo Židovi. Postrojili su nas sve u kolonu i nekud vodili. Prolaznici bi na trenutak zastali i gledali u nevjerici. Onda je majka spazila jednu ženu koja je često dolazila k nama i pomagala prati rublje. Mama me je ispustila iz naručja i kad se kolona približila prolaznicima, gurnula me teti Dragici. Ja sam šutio. Od šoka nisam ni plakao ni govorio. Žena me je zgrabila za ruku i povukla među mnoštvo i samo je ponavljala: »Ne boj se, sve će biti dobro. Mama i tata će se brzo vratiti. Vidjet ćeš kako je na selu lijepo. Imamo i puno životinja i zeku kojeg ćeš moći hraniti.«.

Polako, polako, naučio sam živjeti u kući tete Dragice i njezine velike obitelji. Djeca su me čuvala i voljela. U selu su svi znali tko sam, ali nitko ništa o tome nije govorio. Ponekad bi samo netko trčao selom, lupao na vrata i prozore i vikao: »Vojska!! Dolazi vojska!«. Znali smo bježati prema obližnjem brdu, skrivati se u polju među ku-

kuruzima, a najčešće bi me teta Dragica sakrila u bačvu. Šutio sam na dnu kao miš, zatvorenih očiju i obamro od straha. U sebi sam zvao tatu i mamu da dođu po mene. I kad bi me napokon izvadili iz bačve, govorili su da su mi usta sasvim plava i da sam blijed kao krpa, nosili bi mi saće iz teglice s medom da se malo oporavim. Sjedio bih Dragici u krilu, a ona bi mi tepala: »Moje malo burence.«. Ima dana kad je sve mirno pa otrčim na brežuljak do crkve. Popnem se na zidić i gledam dolazi li netko od mojih. Zamišljao sam da će mama imati ruke pune igračaka, a tata? Tko zna što će on nositi? Možda drvenog konjića na kojem ću se lju-ljati. Ali nitko ne dolazi. Uskoro će zima. Drveće je bez lišća. Navečer prije spavanja kažem samo dvije riječi: »Šma Israel«. To je još jedino čega se sjećam da su me učili. Onda se pokušavam sjetiti lica svojih najbližih i da me nitko ne čuje šapćem im: »Volim vas.«.

Sve se nadam, prestat će ovaj rat, ova strašna tjeskoba, strah. Ne znam gdje su mi roditelji, braća, sestre. Više od godinu dana nalazim se u Bergen-Belsenu obavijena dimom spaljenih ljudskih tijela. Jame su prepune izgladnjelih kostura koje logoraši zalijevaju vapnom. Ništa ne mjerim prošlošću. Ona tu ne postoji. Sadašnjost je pakao. Navečer zapovjedim sebi: »Samo zaspi i probudi se.« I to je sve. Najviše što mogu postići. Ne želim se zavaravati. Neću još dugo biti tu. Što bi vrijedilo da preživim? Ožiljci na tijelu zarastu, ali oni u duši vječno će me podsjećati gdje sam bila, krvarit će na pomisao što sam vidjela, što sam svojom kožom iskusila. O najgorem neću svjedočiti. Uvjerila sam se da o tome ne mogu ni riječ izustiti. Zapne mi u grlu. Ne mogu disati, samo se oči preliju suzama. Uostalom, od onih koje znam, nitko mi ne bi vjerovao što je čovjek u stanju učiniti drugom čovjeku. Ja ovo više ne mogu izdržati. Bože, padam pred tobom na bodljikavu žicu kojom teče struja i tu me na noge ne podiži. Zar Ti Jedan ne znaš da je ovdje za ženu njezina ljepota užasna? Ja ću Ti reći: »Ona je prokletstvo.« Ti bi mi rekao da je ljepota žene u njezinoj duši. Ali u mojoj više nema ničega. Samo poniženje, praznina. Pakao ispunjen prazninom koja guta i razara.

Rat je u punom jeku i svakog jutra iznemogla od gladi i patnje prisiljavam se ustati iz kreveta, oprati, obući, glumatati samoj sebi da se može dogoditi čudo i da ovaj rat može završiti. Veoma rijetko izlazim iz stana. Bojim se. Pritajila sam se. Zgrada u kojoj živim je poluprazna. Muškarci negdje ratuju, neke su žene otišle s djecom na selo, rijetki su tu ostali. I bolje je tako. Što manje očiju, to manje svjedoka. Ova zima je iznimno hladna i u stanu se smrzavam. Sjedim u kaputu s kapom na glavi, šal sam triput omotala oko vrata. Ali danas moram u potragu za hranom. Na povratku kući na glavnom trgu ušla sam u tramvaj sa znakom na kojoj piše da sam Židovka. Jedan čovjek je ustao da mi ustupi mjesto i njegovo lice puno sućuti najdublje me potreslo. Sišla sam iz tramvaja i počela na sav glas jecati. Kad sam posegnula u džep kaputa za maramicom, našla sam čokoladu. I to me zapanjilo. Netko mi je to u tramvaju gurnuo u džep, a da nisam ni osjetila. Čokolada?! Pravo bogatstvo s okusom izgubljenog raja. Tri dana jela sam komadić po komadić te čokolade, a omot sam zadržala, jer su mi oni ljudi u tramvaju s njom dali nadu. Ti moji bezimena, predivni junaci nikad neće saznati koliko su mi neizmjereno mnogo darovali.

Ti znaš, Vječni, ime mi je Jichak Perl. Obučar sam iz radnje u Dugoj ulici. Za mene kažu da sam mali čovjek, ne rastom nego onako, običan čovjek, Tvoj Jid. Zadovoljan svojim zanatom, nisam bogat, ali koliko mi treba za život imam i ne žalim se. Ti znaš da sam ti svaki dan najmanje na svemu triput zahvaljivao. Samo otkako Zlo hoda svijetom i moju braću i sestre odvođe nekamo u nepoznato, molim te da kao što si nekad stražario nad sudbinom Hebreja u Egiptu i svojom ih rukom izveo iz nevolje, budi tu na straži i za nas Židove ovdje u Europi i za mene, Tvog Jichaka u Dugoj ulici, tu u Zagrebu. Sjeti se, Bože, kako si stražario u noći i spasio proroka Daniela iz lavljeg brloga. Ma ne trebam te ja na sve to podsjećati, znaš i sam najbolje kako je bilo. Nego samo da Ti kažem da je cijelo prijepodne u gradu bilo puno racija, tko zna koliko su Židova uhapsili. Sada je večer i sakrio me moj prijatelj obrtnik koji nije Židov. Molim te, ja Jichak Perl, mali obrtnik iz Duge ulice, neka Ti ovo bude noć stražarenja za sav Izrael. Ne znam hoće li ovo biti noć izbavljenja, ali da znaš Gospode, za svaki slučaj ostavio sam vrata stana nezaključana.

Ne podnosim bolnice ni boleštine. Ali rat je i moram biti neizmjereno zahvalna liječniku koji me skriva i svako malo me premješta s jednog odjela na drugi. Povremeno iznenada u bolnicu banu ustaše, njuškaju, ne daj Bože da im se netko nepoželjan nije tu sakrio. U logorima uvijek ima mjesta, nije u pitanju. Upravo je netko dojavio da su crnokošuljaši pred vratima. Na glavi imam ogroman bijeli povez, jedva dišem. Slušam doktora koji govori ustašama da u ovu sobu slobodno mogu ući, ali da su tu bolesnici s najgorim zaraznim bolestima, pa ako žele riskirati, molim lijepo, on nema ništa protiv, neka slobodno uđu. Nekako im se baš i nije dalo. Čujem odjeke njihovih čizama koje se udaljuju. Tako je još jedan dan prošao, a onda i godina, a ja ne znam je li moj suprug živ ni gdje su nam djeca. Tisuću puta se pitam kakvog ima smisla ovo skrivanje ako ih više nikad neću vidjeti.

Moj otac, koji je ostao udovac kad sam ja navršio četrnaest godina, nije dugo samovao. Uskoro se oženio Hrvaticom, katolkinjom koja je preuzela poslove u njegovoj zlatarskoj radnji. Prividno se povukao iz posla i dobro procijenio da ustaške vlasti neće zadirati u mješovite brakove. Tako je sve nekako, kako-tako, funkcioniralo, samo što se ja ipak nisam usuđivao izlaziti na ulicu nego bih satima vrtio po rukama razglednicu koju nam je jedan rabin poslao iz Palestine. Mjesec dana prije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske bio sam s prijateljima iz židovske zajednice na Korčuli i tamo smo u jednom *mošavu*²⁰ učili kako se kopa zemlja, sade biljke, lovi riba, jer bi nam to jednoga dana u Palestini moglo zatrebati. Kad je Aleksandar Licht držao predavanje o cionizmu, sav sam se u uho pretvorio. I čitao sam u našem listu »Židov« članke o Palestini i gotovo ih napamet naučio.

Otac me gleda kako se vrzmam po stanu i pita: »A kamo bi ti«, misleći valjda da bih rado prošetao gradom, a ja se smrknem od neispunjene čežnje i kažem mu: »U Palestinu.«. I još dodam kako ništa ne bih iz Zagreba ponio osim ove razglednice. I zašutim, jer nekako osjećam da se Obećana zemlja svakim danom sve više od mene udaljuje.

²⁰ Tip zadružnog poljoprivrednog naselja u Izraelu.

Nisam se slomio onoga dana kad se nisi vratila kući. Uljana boja na slici koju si tog jutra započela još se nije sasvim osušila. Dok sam te čekao, dotaknuo bih prstima kist koji si ti tako često držala svojim prstima. Nešto je u meni znalo da ovaj rastanak nije privremen, kao da sam sve to već u nekom drugom životu proživio.

Bjanka, nisam se slomio kad sam ostao bez posla zbog svojih krvnih zrnaca, ni kad bi ljudi koje sam držao prijateljima okretali glavu na drugu stranu kad bi me ugledali. Razumio sam da se boje pomagati Židovima. Vješalo se i strijeljalo i za manje stvari. Ne znam kome se sve nisam obratio da mi pomogne pronaći te. Na posljetku sam preko međunarodnog Crvenog križa saznao da si zatočena u Theresienstadtu. Nemam nikakvih pouzdanih saznanja da si još tamo, rekli su mi da zatočnike otamo često šalju u neke druge logore. Ni tada se nisam slomio. Ali jutros kad sam otvorio tvoj ormar s haljinama, jedna marama skliznula je na dno i podigao sam je. Mirisala je na tebe i učinilo mi se u tom trenutku da si me zagrlila, cijelog obavila. Pao sam na koljena, slomio se zbog svih ovih rana koje su nam nanijeli. Ne želim ustati, želim samo udisati tvoj miris, tvoju blizinu, neka me ljubav za tobom preplavi i dokrajči. Zar ne, sve ovo oko nas, nepojmljivo je. Svijet koji smo znali i toliko voljeli, potonuo je. Ponekad sam sasvim zbunjen i pitam se, bolje rečeno pitam te, je li taj svijet stvarno postojao.

Cijeli grad je zaleđen. Probudio sam se prije pet sati od straha da ne zakasnim na prisiljan rad. Zacijelo će nam gurnuti lopate u ruke da raskrčujemo najprometnije ulice od snijega prije nego što ljudi krenu na posao. Dok radimo, ne pričamo. Prolaznici koji nas mimoilaze pogledavaju nas ispod oka kao da samo zaraženi kugom i kolerom. Prema oznakama na kaputu dobro znaju da smo Židovi. I zato sam se iznenadio kad je jedan prolaznik dosta glasno viknuo: »Dr. Mayer, jeste li to Vi?«. Pogledao sam ga i na svoj užas osjetio kako sam se zacrvenio od neugode. Kimnuo sam mu glavom i čvršće uhvatio lopatu i nastavio razgrtati snijeg koji će kamion poslije odvesti. Nije prošlo puno vremena, a moj kolega liječnik s kojim sam često bio zajedno u kirurškoj dvorani ponovno se pojavio. Kad je nadglednik okrenuo glavu, pored moje lopate je ostavio zamotuljak koji sam prvo prekrrio snijegom, a onda kad sam se uvjerio da nitko ne gleda, strpao ga u džep kaputa, otežalog od vlage i susnježice. Kod kuće sam izvadio to blago izvana umotano u novinski papir i razmotao. Našao sam komad sira i sušene govedine. A u bijelom svilenkastom papiru bio je komad tamno-crvene marmelade s kriškama dvopeka. Gledao sam u to i odjednom zaplakao.

Ono što te ne ubije, ojača te, mili Bože, ima li groznije frazetine? A svi to ponavljaju, želeći da je ta laž istina. Ustaše su mi ubile suprugu i sina u Jasenovcu. Zanima te gdje sam sada ja? U partizanima, u vrletima Velebita. Suočio sam se s time da moje Dine i Josefa više nema. Pričam po cijeli dan sam sa sobom ili s tobom kojemu pišem. Nema lijeka za moju ranu. I to čini da se ne bojim ni mitraljeza ni noža ni vješanja. Sada sam samo pokretna meta. Svejedno, umro sam s Dinom i Josefom. Živ sam, a mrtav. Upravo tako. Mogao bih sam sebi čitati židovsku molitvu za mrtve. I na kraju reći: »Amen.«.

Europa nas šalje u logore smrti. Nije da se ne zna što se događa u Treblinki, u Theresienstadtu, u Auschwitzu. Diplomati mudruju i šute. Dim iz krematorija zamagljuje im pogled. Odavno su vijesti i fotografije o tome procurile. Ali Britanci su uporni, uveli su Bijelu knjigu za ulazak Židova u Palestinu. Amerikanci su također ograničili broj židovskih useljenika, samo broj onih Židova koji će umrijeti nitko još ničim nije ograničio.

A odakle sve to znam, neću vam otkriti, stajalo bi me glave, premda mislim da bi mi bilo pametnije manje znati što se događa u velikom, milosrdnom, kršćanskom srcu Europe.

Profesor sam latinskog, grčkog i hebrejskog. Ali to mi ništa ne pomaže. Gladan sam, u otrcanoj odjeći, u cipelama koje se raspadaju, čovjek s lažnim identitetom i u svađi s velikim Majmonidom²¹. Naučio sam s njim raspravljati pa me zanima očekuje li da će nakon svega Židovi ponovno podići na Starom kontinentu razinu civilizacije? Koliko će biti preživjelih, ne znam, ali siguran sam da će se mnogi zdušno pobrinuti kako bi zaboravili da su izglasali Rasne zakone i »Konačno rješenje židovskog pitanja«.

Poštovani i uvaženi Majmonide, nije moguće da još vjerujete u to da čovjek može biti human

²¹ Španjolsko-židovski filozof, učenjak, pravnik, liječnik i teolog, vodeća intelektualna figura srednjovjekovnog judaizma.

ako se stalno usavršava. Mnogi masovni ubojice u ovom ratu diče se diplomama prestižnih sveučilišta i kojekakvim titulama i potvrđama o usavršavanju. Možemo li konstatirati da su postali humaniji, bolji ljudi? Neskloni eksperimentiranju s ljudskim životima? Mogao bih za Vas, poštovani gospodine Majmonide, napisati, da parafraziram Vaše djelo, »Vodič za zabludjelog u ponorima judeokršćanske civilizacije«! Mislite da sam stari namćor! U redu, namćorast sam, priznajem, ali i Vi priznajte da neke stvari o kojima ste pisali više ne vrijede.

S poštovanjem,

Elijas Levy

Kako se zove? Benjamin Davidoff. Koji mu je broj? Ne znam što mu je upisano na ruci. Uvijek je bio šutljiv. Učinio je to pred zoru. Vidio sam kad je izašao iz barake. Oslobodio se nas i žice i stražara i Mengelea i stjenica. Vidi, to blijedo, usko, ispaćeno lice, na koga te podsjeća? Šutiš. Šuti. Približimo mu kolica. Zajedno ćemo podići i ubaciti u jamu i zaliti vapnom. Ne skidaj rubac s usta i nosa. Kažu da su saveznici blizu. Možda bismo se mogli sakriti u podrum s ugljenom. Tamo nas nacisti vjerojatno neće tražiti. Bit će panike i gužve. Tko zna što će još u posljednjem trenutku odlučiti. Nemoj više nikog odvlačiti sa žice, jer nećemo moći vući kolica. Hajdemo, ma vidi Davidoffa. Pala mu je dolje ruka. Maše nam. Ide kapo. Uspravi se. Ubrzat ćemo korak. Poslije ćemo usporiti. Opet sniježi.

Na ugovoreni znak Natan je otvorio vrata. »Što si se ukipio? Ovo je moja drugarica Branka, skojevka. Što imaš za reći sada, reci, jer poslije nećeš moći pričati. Ajmo majstori, gipsanje! Branka, požuri zamijesiti to čudo dok mu ja stavljam po vez na glavu i rame. E, moj Natane, sad izgledaš kao pravi stradalnik. Ili ona egipatska mumija u Arheološkom muzeju. Nadam se da nemaš kod sebe nikakve dokumente koji bi te mogli izdati.«

Veoma sporo spuštali su se niz stubište i jedva ga ugurali u kola Hitne pomoći s gipsom i zavojima. Natan Wiess, učenik Više medicinske škole, samo je mogao očima pratiti što radi njegov školski kolega, drug Mijo. Uz malo sreće uskoro će Natana predati partizanskoj vezi. Mijo je u bijeloj kuti sjedio za volanom, uključio sirenu i vozio kao lud. Odjednom je rekao: »Bože pomози« i odmah se prekorio, jer SKOJ i Crkva ne idu zajedno. A onda je u ogledalu vidio Natana Weissa, svog Natana Spašenog i osmijeh mu rasvijetli lice.

Moram izaći prošetati, nedjelja je, prekrasan dan. Ne mogu više izdržati zatvoren u kući. Vruće je, izaći ću samo u košulji, ali morat ću na nju pričvrstiti oznaku da sam Židov. Što koga briga jesam li hindus, budist, kršćanin, ateist? Je li to važno? Željan sam sunca i topline. Otići ću u Botanički vrt i tamo sjesti na klupu, u ovo vrijeme nikad nema puno šetača. A onda me je obuzela zla slutnja, tjeskoba, mrak, ipak nisam želio odustatu, nego samo osjetiti malo sunca na licu. Upiti ga. Poželio sam biti nevidljiv, nezamjetljiv. Možda mi je Hudini u tome mogao pomoći. Htio bih kupiti novine, ali ne smijem, moram svaki novčić štedjeti, jer ne znam koliko će ovaj rat trajati. Moj prijatelj Zvonimir još uvijek mi od svog urednika donosi knjige na prijevod. I čim završim s poslom, donese mi novac. Beskrajno sam mu na tome zahvalan. Doduše, ime prevoditelja je lažno, izmišljeno, ali sada je to najmanje važno.

Vrata od kovanog željeza Botaničkog vrta širom su otvorena, a čuvar sjedi u kućici kao u nekoj brodskoj kabini. Uputio sam se prema mostiću. Umiruje me voda i gledanje u crvene ribice. Odjednom sam čuo smijeh iza leđa i neko komešanje. »Ej ti«, netko je viknuo. Okrenuo sam se, uvjeren da se to ne odnosi na mene. Ugledao sam trojicu u ustaškim odorama. Primakli su mi se prijeteći. »Znaš li da je Židovima zabranjeno zadržavanje u perivojima?« Udarci su stigli iznenada, tukli su me nogama i rukama. Dok sam padao udario sam

glavom o rub klupe i ostao ležati na podu posutom bijelim šljunkom. Mislili su da su me ubili, netko me je još jednom udario u rebra nogom. Udaljili su se. Pokušavao sam ustati. Imao sam samo jedan cilj. Ustati. I ponovno bi se srušio. Stigao je i čuvar. Nisam razumio što govori, pomogao mi je da se napokon osolim na noge. Onda je otrčao po vodu i pomagao mi da saperem krv, pitajući me sućutno stanujem li daleko. A ja sam mu se unatoč svemu nasmiješio i rekao: »Zovem se Ilan. Srušilo vam se jedno stablo u vrtu.«. A on se još više ražalostio.

P ostojim i ne postojim. Ja više nisam ja. Ovi dronjci na meni, ovaj osjećaj neizrecive gladi, odrezana kosa, uništena prošlost, srezana budućnost. Imam li ja još ikakvu osobnost? Moja velika obitelj je nestala. Prvo su braću i oca odveli u Jadovno, pa zatim stričeve u Jasenovac, na posljeticu su mene gurnuli u stočni vagon. Užasavam se pomisli da ću vidjeti svoje lice i što su od mene napravili u logoru. Htjela sam sama dokrajčiti ovu muku, a onda mi je jedna žena iz barake rekla: »Nemoj, jer nikad nećeš saznati kraj.« I tako sam odustala. Ne znam zašto, ali poslušala sam je. Ponekad sanjam nebo, ono jutarnje plavo u Dalmaciji, sanjam more i njegovo plavetnilo, onu modrinu poslije bure. Moram se umotati u poderani, tanki pokrivač, uskoro će zima, sve je hladnije. Ako preživim, nikad se u Poljsku neću vratiti. Ja sam ona koja postoji i ne postoji. Ako preživim, ma gdje bila, svjesna sam da ću vječno ostati zatočena u ovom logoru. Plašit ću se usnuti, jer znam da će se noću duša svega sjećati.

Nije se dogodio. Život se nije dogodio. *El Šadaj*, Bože Svemogući, ne razumijem zašto sam se uopće rodila. Otac mi je spaljen, i majka, i mlađa braća i sestra. I ja sad stojim u redu među onima koji će za koji čas biti ugušeni i spaljeni. Znamo već što čine onima koje tu dovedu. Zar ne vidiš, nemam se gdje skloniti, nemam koga za milost izmoliti. *El Šadaj*, umrijet ću, a nisam iskusila ni ljubav, neću znati što je brak ni kakav je to osjećaj roditi dijete, voljeti ga više od svega na ovome svijetu. Koji je smisao moje smrti? Smisao ovog stradanja ne mogu razumjeti. Ti mi reci postoji li netko na ovome svijetu tko će za mene izmoliti *kadiš*? I za duše svih ovih koji će učas zajedno sa mnom biti spaljeni.

Nakon svega što sam vidio i iskusio, ja u Tebe više ne vjerujem. Ne vjerujem više ni u jednu riječ koju sam o Tebi čuo, Gospode. Znam samo da si na sve patnje ovih ljudi nijem i ravnodušan. Od danas se Ti i ja rastajemo. Na ovom mjestu na kojem nema ljubavi ni milosti. I da Ti još kažem, čovjek koji ubija nikad neće biti moj bližnji i neću ljubiti neprijatelja. Žao mi je, ali ne vidim Te, ne nalazim Te, baš kao što ni Ti nisi maloprije vidio malo dijete koje su pred mojim očima psi rastrgali, kao što nisi vidio tek rođeno dijete koje je kapo bacio u zrak i dočekao ga nožem. Tu vladaju neki drugi bogovi. Ti i ja na ovom mjestu se rastajemo. Jer nisi Onaj Svemogući u kojeg sam ja, Moric Danon, sve do jučer vjerovao.

Nadam se da u logoru neću sreći nikoga tko me zna od ranije. Učinilo mi se da vidim mladića kojeg sam jako voljela. Osjećam stid zbog svega što mi se ovdje dogodilo. Želim da znaš, više se zubima ne držim za život, svakoga jutra vučem se držeći u šaci jedan kraj plašta smrti. Kostur sam s brojem na ruci. Pokušavam izbrisati prošlost jer ne služi ničemu osim tome da se osjećam još gore. Zavidna sam onima koji se ujutro ne probude. Zavidna onima koje ne guši dim spaljenih tijela. I koji više ne čuju lavež pasa ni urlike naših čuvara. Zanima te što sam bila nekad? Pjesnikinja.

Nikome o tome ne pričam, ali znam da Ti živiš tu među nama. Ujutro mi kažeš: »Eстера idi i umij se.«. A ja tebi govorim: »Ali Bože, kako ću? Voda u cijevima je smrznuta. Ispod njih kao drva naslagana su tijela mrtvacа. Zar ne znaš, pa ja imam samo šesnaest godina. Jesu li i Tebe milijun puta pokušali ubiti?«. Noću Te vidim kako užasno usamljen stojiš na Appellplatzu. Elohim, nahrani me svojom ljubavlju.

Sinoć sam ukrao komadić kruha. Uvrebao sam trenutak kad je dragocjena korica logorašu ispred mene pala na tlo i brzo sam je podigao i halapljivo progutao. Nisam viknuo: »Prijatelju, su-patniče, zemljače, kruh si izgubio.«

Ne, samo sam ga progutao. I nisam se postidio. Dakle, mrtav sam.

S talno sam nešto piskarao. Bavio se naukom o Bogu i vjerovao da me anđeo smrti neće pohoditi sve dok proučavam svete knjige. Ali kao što je znao prevariti kralja Davida, smislit će on već nešto i za mene. Ma znao sam, bilo je samo pitanje dana ili jednog popodneva kad se pojavio kapo i rekao mi, smijuckajući se, da me Mengele kao učenjaka pozvao na savjetovanje. Čudno, kad sam krenuo, poziv se dakako nije mogao odbiti, pred noge mi je pala mrtva ptica kao zaleđeni znak s neba.

Iznad ovog zahuktalog krematorijskog pakla bilo bi suvišno upitati što ju je ubilo. Tako ni ti nećeš pitati kako sam i zašto pao pred noge zločinca, sivozelen u licu baš kao perje uginule ptice.

Ti si Onaj koji daje život. Zar ne vidiš, ovdje se nešto jako čudno događa. Daj me dobro pogledaj. Ja sam Rahela Rabinowitz, ona kojoj si oprostio mnoge nestašluke i ludorije. Jesi li primijetio da su grupu žena natjerali da skinu sve sa sebe i da trče prema tuševima? Znaš li možda što je bilo s njima? Nešto mi govori da ne idem tamo. Bojim se. Ne želim trčati gola. Biti na porugu neprijateljima. Ne znam čuješ li me dobro od laveža njemačkih ovčara. Tko Ti to govori? Pa rekla sam ti, Gospode, ja Rahela Rabinowitz. Ne znam što je s Tobom, tijekom dvije godine u logoru nekoliko si mi puta spasio život. Pa neću valjda, napuštena od Tebe, baš sada skončati. Čuješ li zviždaljku? To je za moju skupinu. Ne, ja neću skinuti odjeću, neću trčati pod tuševe, tamo prema onim tmurnim dimnjacima. Nema Te, ali ako si Sveprisutan, vidjet ćeš što će se sada sa mnom dogoditi. Je li moguće da si me prestao voljeti?

Ne znam trebaju li ti ova moja sjećanja? Dok sam još bio u Zagrebu, pamtim dan kad sam prošao mimo Velikog kazališta. I koga sam vidio? Leu Deutch. Stajala je ispred zatvorenih ulaznih vrata. Čuo sam od ljudi da joj portir ne dopušta ući, »jer tako su mu zapovjedili«. Do jučer su joj tepali, umiljavali se, nosili joj cvijeće na premijere, posebno za nju pisane su uloge, novine su isticale da je ona hrvatska Shirley Temple! A onda je odjednom postala teret, nepoželjna židovska glumačka zvijezda koja na haljini nosi Davidovu zvijezdu. Uzdignuta u visinu pa sunovraćena na beton i to ravno ispred vrata Hrvatskog narodnog kazališta.

Gospodine Perić, to ste Vi! Kažete da dignem ruke u vis? Što da Vam pokažem? Zašto ste uperili pištolj u mene? Što Vam je? Zanima Vas gdje držim zlato, novac? Otvorite vrata kredenca, vidite ovu malu, limenu kutiju za čaj? Otvorite je. Sve što imam je tu. Ne vjerujete. Pa zar ste zaboravili? Moji roditelji su bili obični radnici, tu u obližnjoj tvornici papira i uredskih potrepština u Vlaškoj ulici. Pa znate me od rođenja. Ne, nisu svi Židovi bogati. Zašto ste pljunuli na mene? Kažete da lažem? Zlato? Pa vidjeli ste sav moj imetak. Pretražite slobodno cijeli stan. Mogu li spustiti ruke? Ne. Dobro, bijesni ste i ljuti, ali što sam Vam ja skrivio? Molim Vas, smirite se. Da, ovaj stan je veći od vašeg. Vi ćete tu useliti još danas? Nije Vas briga! Dobro, dogovorit ćemo se, samo spustite taj pištolj. Gdje su mi ključevi od stana? Tu su ispred Vas, na kuhinjskom stolu. Zašto ćete pozvati Ustaško redarstvo? Zato što sam ja Vas napao? Čovječe, jeste li pri sebi? Pucat ćete u samoobrani? Gospodine...

Više od tri godine uspjela sam preživjeti skrivajući se. Ali ne bih u tome uspjela bez pomoći vjernih prijatelja. A onda me je netko izdao. I sada sjedim u kupeu vlaka koji juri. Na nekim postajama veoma se dugo zadržavamo. Ne može se vidjeti što se vani događa. Moj je pratitelj u nacističkoj uniformi. Još je veoma mlad. Povremeno me pogleda. Ne mogu sakriti svoje razočaranje, ne mogu sakriti tugu i to da više nemam nade. Sve mi je ispisano na licu. Tko zna zašto taj čovjek, koji stalno šuti kao i ja, odjednom kaže: »Ja ću odmaknuti na trenutak zavjesu. Dobro pogledajte, nema te puno vremena.«. I vidim bombama razrušen njemački grad, gotovo potpuno uništen. Čovjek u nacističkoj uniformi navukao je natrag zavjesu. Odjednom sam razumjela što mi je želio reći, da izdržim, da se rat bliži kraju. Ako budem hrabra i imala sreće, možda ću preživjeti i tiho mu zahvalim. Nekako mi se čini da se njemu baš ne ratuje. I da je svatko od nas zatočenik na svoj način. Samo da rat što prije završi.

Kuhar sam, ali u logoru ne kuham. Radim na željezničkoj pruzi. Vadimo stare pragove i nosimo teške šine. Umire se tu svakodnevno. Neću ni ja dugo moći izdržati taj teški fizički rad jer po cijeli dan ništa ne jedemo. Prvo sam bio u Jasenovcu, a onda su tražili radnike da idu u Njemačku. Javio sam se. Nisam imao bogzna što izgubiti. Nego, da ti kažem što sam jučer svojim očima vidio dok sam radio na nadvožnjaku. Prolazila je kolona novaka u uniformama, a ono sve još djeca kao da su ih iz škole pokupili. Znaš li što to znači? Izgleda da su Nijemci zaglavili kao i Napoleon u Rusiji. To mi je rekao Šlomo, jer je vidio list novinskog papira što ga je vjetar nanio na prugu i brzo ga je sakrio pod bluzu. Vratio bih se kući, samo da ne padnem pod ovim šinama prije nego što nas pronađu Rusi ili Amerikanci. Meni je svejedno, samo da se spasim, tako mi Bog pomogao.

P rvo sam se strašno bojala, po cijeli dan tresla sam se od straha, mučila me i nesаница. Ubrzo sam shvatila da u takvom stanju neću dugo izdržati, samoj sebi sam rekla da ću se razboljeti i umrijeti, ne od noža ili metka, nego od brige i tjeskobe. Nemojte me optužiti da ništa nisam poduzela i da sam bila pasivna. Jer nisam. Sve što sam mogla učiniti za spas svoje duše, poduzela sam. Onda sam ipak uspjela pripitomiti taj strah, nekako sam ga stišala, ponekad bih ga nekom sitnicom zavarala. Kad bi barem postojao neki čarobni eliksir života i učinio da budem onakva kakva sam bila. Vesela, puna optimizma, ideja, životna i nasmijana. Zašto ti ovo govorim? Jer samoj sebi više ne znam pomoći. Ljetna je noć. Duboka. Prozor je otvoren prema ulici. Čuju se uzvici, pucnjevi. Reci mi još samo nešto, je li taj nepoznat netko mrtav? Reci mi, jesam li to ja?

M ožda sam ja jedini preživjeli Židov na cijeloj zemlji. Za sve mrtve izmolit ću *kadiš*. Moji nebeski putnici, vi sada znate tko sam. Vaš *kadiš*²². I prije nego što počnem molitvu za mrtve, prije nego što je čujete, dopustite mi da se saberem i osjetim koliko je u vašem strpljenju bilo užasne patnje.

Počeo je sipiti snijeg pomiješan s još vrelim pepelom vaših spaljenih kostiju. Hoće li od toga u mesijanskoj zori probuđenja nastati rosa iz koje će mrtvi uskrsnuti?

Svi ste tu i ja se pitam hoću li moći, hoću li znati snagom svoje molitve probiti bedeme božanske tišine? Znajte, neću moliti kao prosjak nego kao dijete, bespomoćno dijete koje se u boli obraća Milosrdnom i Svemogućem ocu za vaše napaćene duše. I znat ću da su mi riječi prave kad padnu u Njegovo srce i kad tama kroz koju ste prošli počne sjati.

Ostavite mi još koji trenutak prije *kadiša* dok dušom ne dotaknem dno žalosti i dok je ne pretopim u blagoslovljeno, najčišće svjetlo ljubavi. Snijeg i dalje pada. Ne čuje se ni jedan glas na Zemlji. Ni zvuk. Dim iz krematorija sve je prekrrio. Zemlja je zavijena u crno. I ova je tišina neizreciva.

Meni, koji sam nekim čudom preživio, još samo preostaje da vas sve povežem u nisku života i

²² *jidiš*. osoba koja moli *kadiš* za umrloga.

smrti s naraštajima koji su bili i koji će biti. I kao što je nekoć davno sav Izrael plakao za Aronom, tako i ja plačem za vama. Ipak, znajte, odvest ću vas u Kuću živih. Jer živi ste po vječnom sjećanju.

POGOVOR

Stoička snaga u odiseji zla

LADA ŽIGO ŠPANIĆ

Mnoštvo je knjiga o stradanju Židova u Drugom svjetskom ratu, ali je malo onih koje imaju literarnu i psihološku snagu, slikovitost i stoički mir, unatoč stravičnom nemiru svijeta. Odnosno, malo je autora koji su u kolektivnoj tragediji slojevito ušli u pojedinačne psihe, koji su dočarali misterij zla, a da se njime nisu zarazili. Među našim dobrim autorima (autoricama) koji su antisemitizam dočarali sjajnim perom i stoičkom snagom jest spisateljica, pjesnikinja i znanstvenica Jasminka Domaš. Njezina knjiga *Kadišl i nebeski putnici* značajan je doprinos literaturi posvećenoj progonu Židova u Zagrebu za vrijeme Drugog svjetskog rata. Zlo koje je prognalo narod u smrt sveprisutno je i neobjašnjivo, stoga prognani mogu samo prihvatiti ulogu žrtve, pasivno živjeti između bivšeg postojanja i nepostojanja u logorima, a na toj tankoj liniji između života i smrti odvija se radnja ovoga djela. Mnogi se Židovi skrivaju u Zagrebu, iščekuju nacističke agente koji su sveli njihov identitet na anonimnost – u tom užasnom para-

doksu biće mora biti nevidljivo da bi bilo živo. Biće u okovima straha ne može mrziti, opirati se, može samo trpjeti i živjeti svoj život unatrag. Neki logoraši pokušavaju pripitomiti strah, utihnuti ga, sjediniti patnju i strpljenje. Neki nastavljaju vjerovati u Boga, neki ga se odriču jer su stavljeni na užasnu kušnju iz koje ne mogu izići kao pobjednici. Sve te dvojbe vrte se u izvrsnoj knjizi Jasminke Domaš koja se lako čita, a teško proživljava, no na kraju izaziva gotovo nebesku katarzu u kojoj bi trebali uživati u miru ne samo Židovi, nego svi ljudi ovoga i onoga svijeta.

Samo dobar pisac (u ovom slučaju spisateljica) može mirnim rečenicama dočarati potpuni moralni rasap svijeta za vrijeme nacističke diktature. Knjiga *Kadišl i nebeski putnici* jest doista zanimljivo i dobro napisana storija o stradavanju Židova u Zagrebu, kada se po gradu stavlja proglašiti, plakati o strijeljanjima, zabrane druženja sa Židovima, kada haraju ustaše i prolaze motori s Nijemcima. Sva ta stravična buka u djelu Jasminke Domaš svodi se na zaglušujuću, muklu tišinu u dušama koje iščekuju smrt i pitaju se gdje su nestala njihova djeca, susjedi, odnosno svi bližnji. U vojničkoj steci život lika »sabija« se, pa će jedan lik reći: [...] »čak mi je i struja isključena, a Hitler uključen u život«.

Obuzima nas doista neobična struktura knjige – svi likovi, nekada ugledni ljudi, profesori, knjigovođe, umjetnici, a i poštenu zanatlije, kojima se život iznenada preobražava iz mira u pakao, jedan po jedan pričaju svoju životnu priču, kratko, saže-

to, kao da napuštaju svijet posljednjim oporukom koju šalju svima. Šalju je i sebi i drugima, i zemlji i nebu, i čovjeku i Bogu. Knjiga je satkana od brojnih epizoda što ih kazuju ljudi u strahu od hajke, a svaka pojedinačna kratka epizoda toliko uvjerljivo dočarava jedan život da bi se svaki monolog mogao dopisati i kao posebna ispovijest. Jasminka Domaš kreirala je tako niz malih priča u kolektivnoj priči o režimu zla i koliko god ti kratki oproštaji sa svijetom bili uronjeni u okrutnu stvarnost, često imaju i anđeoska krilca, jer se patnja sjedinjuje s višom silom koju valja otpjeti, čak i kada se u nju sumnja. Iskusna spisateljica Jasminka Domaš ne zapada u naivni dualizam, po kojem se ova dolina suza iskupljuje u mirnoj vječnosti – neobjašnjiva okrutna sudbina Židova izaziva i religioznu skepsu, odnosno autorica širi biblijsku lepezu od nevjere do vjere, kao što zapada i u nepregledni žrvanj ljudske psihe. U svijetu u kojem Zlo juri futurističkom brzinom, muti se ljudska svijest, 'ja' se okreće oko svoje osi, preokreću se sudbine, drmaju se u dušama sve sile ovoga svijeta. A svu tu dinamiku autorica dočarava čitko nanizanim rečenicama, stapajući vješto mir i nemir, dvije posve različite sile – unatoč tektonskim poremećajima civilizacije, Jasminka Domaš uspijeva satkati uravnotežen tekst bez stilskih turbulencija, tekst koji se lako čita, a veoma suptilno proživljava. Autorica ne opisuje direktno nacistički harač, nego »odraz« zbilje u psihama likova koji se pojavljuju i nestaju poput sekvenci u crno-bijelom filmu, a njihove mračne sudbine nalik

su filmskim crno-bijelim osvjetljenjima, osjenčavanjima i zatamnjenjima. Iako se život likova prije rata prikazuje veoma slikovito, kao niz prizora u boji, sve te boje života gasnu pred crnom kugom koja različite živote sjedinjuje u koloni smrti. Ni trunka mržnje, ni mrvica osvete – ljudskost okovana zlom postaje bezimena i bezglasna, no Jasminka Domaš dala je toj ljudskosti i te kakav glas, i te kakvu sliku.

Iznenaduže nas dubina i brzina teksta – sve te osobe, jedna po jedna, ostavljaju svoje posljednje pismo svijetu, a onda se pretvaraju u sjene koje iščezavaju na horizontu, na kojem i Bog katkada ostaje zatečen i nijem. U svakoj ispovijesti lika koji se skriva čekajući logor otkucavaju zadnji sati života, u kojima valja »pospremiti« sve bivše snove i nade, ukoričiti bivši život za neki drugi, bolji svijet. Smrt odbrojava posljednje taktove poput sata, broji posljednje sate, minute, sekunde, a čovjek u strahu korača unatrag, nižući uspomene iz svoga naglo umrtvljenog života. Ta kratka pisma bez jasne adrese (žrtve ih šalju sestrama, braći, Bogu) imaju i metafizički smisao – u stravičnom životu piše se i o dobru i zlu, vjera i sumnja intenzivno se prepliću, nižu se pitanja bez odgovora (kako ponižen dočekati Mesiju, kako u ponoru patnje doživjeti uskrsnuće, kako nestati sa svijeta s ukradenim identitetom, imovinom, dostojanstvom, kako nastaviti postojati i nakon smrti). Jasminka Domaš posvetila je ovu knjigu anonimnim žrtvama, oživjela je sve stvarne i nestvarne živote i sudbine dok su one postajale samo broj za transport. Užas je još veći

kada poniženi i ustrašeni ljudi pod terorom moraju postati nevidljivi. Jasminka Domaš ovom je knjigom pokazala empatiju prema svim žrtvama čije anonimne priče ostaju autistične, nevidljive, nepročitane, nedoživljene. Upisala ih je snagom svoga literarnog pera u povijest. Te oživljene priče nisu labave, površne, nego snažne, slojevite i dramatične. Svaka priča u ovoj velikoj priči prepuna je dvojbi, pa ima i posebnu dramsku snagu. Neka pisma (oporuke) jesu i brod u boci, slanje informacija svijetu o prešućenoj strahoti. Evo jednog pisma neimenovanog lika:

Europa nas šalje u logore smrti. Nije da se ne zna što se događa u Treblinki, u Theresienstadt, u Auschwitzu. Diplomati mudruju i šute. Dim iz krematorija zamagljuje im pogled. Odavno su vijesti i fotografije o tome »procurile«. Ali Britanci su uporni, uveli su Bijelu knjigu za ulazak Židova u Palestinu. Amerikanci su također ograničili broj židovskih useljenika, samo broj onih Židova koji će još umrijeti, taj broj ničim nitko nije ograničio.

A odakle sve to znam, neću vam otkriti, stajalo bi me glave, premda mislim da bi mi bilo pametnije manje znati što se događa u velikom, milosrdnom, kršćanskom srcu Europe.

Profesor sam latinskog, grčkog i hebrejskog. Ali to mi ništa ne pomaže. Gladan sam, u otrcanoj odjeći, u cipelama koje se raspadaju, čovjek s lažnim identitetom i u svađi s velikim Majmonidom. Naučio sam s njim raspravljati pa me zanima da li očekuje da će nakon svega Židovi ponovno

podići na Starom kontinentu razinu civilizacije. Koliko će biti preživjelih, ne znam, ali siguran sam da će se mnogi zdušno pobrinuti kako bi zaboravili da su izglasali Rasne zakone i »Konačno rješenje židovskog pitanja«.

Poštovani i uvaženi Majmonide, nije moguće da još vjerujete u to da čovjek može biti human ako se stalno usavršava. Mnoge masovne ubojice u ovom ratu diče se diplomama prestižnih sveučilišta i kojekakvim titulama i potvrđama o usavršavanju. Možemo li konstatirati da su postali humaniji, bolji ljudi? Neskloni eksperimentiranju s ljudskim životima? Mogao bih za Vas, štovani gospodine Majmonide, napisati, da parafraziram Vaše djelo, »Vodič za zabludjelog u ponorima judeokršćanske civilizacije«! Mislite da sam stari namćor! U redu, namćorast sam, priznajem, ali i Vi priznajte da neke stvari o kojima ste pisali više ne vrijede.

S poštovanjem,

Elijas Levy

Priče likova u knjizi *Kadišl i nebeski putnici* započinju uglavnom nostalgično, sjećanjem na život prepun lijepih detalja, kada su radili kao ugledni građani, profesori, umjetnici, zanatlije, okupljali se u svojim obiteljima, prijateljevali s onima koji su im okrenuli leđa... režim kao da je nožem presjekao njihova postojanja na tri dijela – na nepovratnu prošlost, jezivu sadašnjost i crnu budućnost. Tako jedan lik kazuje:

Pokušavam se sjetiti svih onih koje sam voljela, pokušavam se sjetiti svih onih kojima sam ja nešto u životu značila. Bol u prsima sve je jača, kao da neću živa stići na odredište. Moje je srce sada poput voska, ono je u nestajanju. Ovdje mi nitko ne zna ime. Ja sam samo svijeća koja iz sata u sat dogorijeva.

U tom paklenom kolopletu, u kojem glasni užas često prelazi u šokantnu, gluhu tišinu, prepliću se i vjera i nevjera, u strahu se duše paraliziraju, one su posve zatečene u svojoj zatočenosti, pa se sa skepsom pitaju i o Božjem naumu. Zapadaju i u gotovo hipnotički misaoni vrtlog, pokušavajući grčevito objasniti svrhu Zla na ovome svijetu, a koje se opire objašnjenju.

Fašistički svijet zarazio je ljude gorućom nevjerom koju je teško nadvisiti čistom vjerom. Tako jedan Židov piše:

Kao da još imamo vremena napretek raspravljati samo o tome što je laž, a što istina! Da li vjerujemo u ono što izbjeglice govore dok panično traže novo utočište? Zar opet? Pogromi, stradanje, pljačke, paleži, uništenje, deportacije, zgarišta, bježanje, skrivanje, gladovanje, bolest, neimaština, otimačina, varanje, strijeljanje, zatvori, depresija, ruševine, ubojstva i samoubojstva. Logori. Teško mi je to izreći, ali osjećam, Gospode, nebo će se isprazniti i zemlja opustjeti i mnogi će prestatu u Tebe vjerovati. Jer ostaješ nijem, a Zlo nas grabi, pali, davi i likuje.

No, iako je ova knjiga tematski strašna, sva u emanaciji Zla, osjeća se njezina snaga humanosti – žrtve koje je autorica tako zorno prikazala stavile su na dlan svoje preostale živote pogažene strahom. Preostaje nam suosjećanje, katarza, empatija, vjerovanje da će Zlo, koje je doseglo svoj vrhunac, nekada, negdje... polagano nestajati.

Jasminka Domaš duboko je zašla u sve slojeve ljudske psihe prepunjene uspomenama, strahom od života i još šire, od postojanja koje u užasu postaje apstraktna bol, ništavilo. U mnogim monolozima čovjek, kojega su ogolili nacisti, stoji između svoga postojećeg i izgubljenog 'ja', stisnuo se između života i smrti, vidljivosti i nevidljivosti. Tako jedan Židov govori:

Postojim i ne postojim. Ja više nisam ja. Ovi dronjci na meni, ovaj osjećaj neizrecive gladi, odrezali su mi kosu, uništili prošlost, srezali budućnost. Imam li ja još ikakvu osobnost? Moja velika obitelj je nestala. Prvo su braću i oca odveli u Jadovno, pa zatim stričeve u Jasenovac, na posljetku su mene gurnuli u stočni vagon. Užasavam se pri pomisli vidjeti svoje lice i što su u logoru od mene napravili. Htjela sam sama dokrajčiti ovu muku, a onda mi je jedna žena iz barake rekla: »Nemoj, jer nikada nećeš saznati kraj«. I tako sam odustala. Ne znam zašto, ali poslušala sam je. Ponekad sanjam nebo, ono jutarnje plavo u Dalmaciji, sanjam more i njegovo plavetnilo, onu modrinu poslije bure. Moram se umotati u poderani, tanki pokrivač, uskoro će zima, sve je hladnije. Ako

preživim, nikada se u Poljsku neću vratiti. Ja sam ona koja postoji i ne postoji. Ako preživim, ma gdje bila, svjesna sam da ću vječno u ovom logoru ostati zatočena. Plašit ću se usnuti, jer znam da će se noću duša svega sjećati.

Knjiga je puna izvrsno karakteriziranih likova čije bogate priče u malim pasusima zgušnjavaju tekst – nigdje nema praznog mjesta, ni jedna rečenica nije suvišna, ni jedna riječ, ni jedna gesta, ni grimasa, čak ni mig oka. Takvom strukturom teksta Jasminka Domaš opisuje uspaničene ljudi koji žure zaokružiti svoj život pred smrću koja brzo, prebrzo korača prema njima.

Knjiga završava pismom posljednjeg preživjelog Židova koji moli kadišl za sve mrtve i snagom vjere odvodi iz u Kuću živih. Tako se na koncu duhovna, nebeska sfera rasprostire nad ovozemaljskim svijetom poput pokrivača što pokriva sve zlo svijeta. Ma koliko paradoksalno zvučalo, ova sjajno napisana knjiga jest svojevrsna poezija zla, jer autorica zalazi u sve slojeve ljudske psihe u kojoj se prepliću sve nijanse boli, straha, užasa, metafizike, samo izostaje osveta. Stravična mržnja može se »dočekati« samo šutnjom. Jasminka Domaš izbjegla je svaku patetiku, pa je čudesno kako je iz realističnog proznog teksta iznikla poezija patnje.

Jasminka Domaš, zaključimo, napisala je kratku, ali sadržajno bogatu knjigu nižući jednostavne rečenice, jer stvarnost je dovoljno okrutna pa je ne treba posebno stilizirati. No te jednostavne rečenice

autorica je sklopila u sjajne i veoma dirljive životne priče koje su i kronika, i ispovijest, i roman... Zbog posebna stila knjigu je teško žanrovski definirati, a to znači da je svoja, drukčija od drugih. Sav užas terora, i vanjski i duševni, uspjela je gotovo savršeno prikazati. U ovu knjigu, koja ima nešto manje od dvije stotine stranica, stalo je sve što se o Holokaustu, o Zlu i dobrim ljudima moglo reći.

Bilješka o autorici

JASMINKA DOMAŠ objavila je nekoliko zbirki poezije, pet romana te više stručnih knjiga s područja judaizma, kao i kratkih priča. Predaje judaizam na teološkim fakultetima zagrebačkog Sveučilišta. Pojedina djela su joj prevedena na engleski, talijanski, njemački, češki, hebrejski, slovenski, ruski. I predstavljena publici na sajmovima knjiga od Zagreba, Leipziga, Lecce-a, Pariza do Jeruzalema. Članica je PEN-a i Hrvatskog društva pisaca. Njezina priča *Omnibus* nalazi se u antologiji židovskih žena spisateljica iz tridesetak zemalja svijeta. Scenaristica je i autorica desetak dokumentarnih filmova. Bila je i suradnica (1995. – 1998.) američke Zaklade Vizualna povijest – preživjeli svjedoci Holokausta, čiji je utemeljitelj Steven Spielberg. Za Zakladu je intervjuirala više od 250 stradalnika koji su preživjeli to strašno razdoblje. Snimljeni materijal koristi se u edukativne svrhe. Za svoj istraživački rad na tom području primila je priznanje Muzeja Holokausta u Jeruzalemu Jad Vašema kao i izraelskog Muzeja boraca iz Varšavskog geta. Jedna je od utemeljiteljica Židovske vjerske zajednice Bet Israel u Hrvatskoj.

LITTERIS

BET ISRAEL

Sunakladnici:

Litteris d.o.o.

Gračanske dužice 21
10000 Zagreb
tel: 46 48 039
fax: 46 48 040
e-mail: litteris@zg.t-com.hr

**Židovska vjerska zajednica
Bet Israel u Hrvatskoj**

Mažuranićev trg 6
10000 Zagreb
tel: +385 1 4851 008
fax: +385 1 4851 376
mail: ured@bet-israel.com
www.bet-israel.com

Za nakladnike:

Dražen Katunarić
Aleksandar Srećković

Urednica:

Ružica Aščić

Lektura:

Sandra Viktorija Katunarić

Korektura:

Ružica Aščić

Likovno oblikovanje:

Crtaona

Grafička obrada teksta:

Krešo Turčinović

Tisak: *Grafocentar*, Zagreb

Copyright:

© 2020., Jasminka Domaš

Na potpori zahvaljujemo
Ministarstvu kulture Republike Hrvatske,
Gradu Zagrebu te Savjetu za nacionalne
manjine Vlade Republike Hrvatske.

Srpanj 2020.

ISBN 978-953-48605-3-3

„Kadišl i nebeski putnici“ Jasminke Domaš knjiga je kratkih osobnih portreta zagrebačkih Židova za vrijeme Drugog svjetskog rata, radnjom smještena tik pred uhićenja i odvođenja u logor. Autorica kreira široku paletu likova, od naivnih dječaka i djevojčica, mladih djevojaka i mladića koji se traže, snažnih i emancipiranih žena, uspješnih profesora, umjetnika, liječnika i zanatlija, uhvaćenih u kovitlac neželjenih i mračnih zbivanja. Prenosi njihova poniranja u vlastitu svijest, dubinske strahove i nadanja, a potom i promišljanje povijesnog konteksta u kojem su se našli u Zagrebu za vrijeme vladavine NDH. Nema ovdje glavnog lika niti glavnog narativa, jer su svi likovi ujedno protagonisti svoje priče, a narativa je koliko i ljudi. Autorica ispisuje male, svakidašnje zgrade običnih ljudi, njihove dnevne putanje, susrete s ljudima iskvašenim politikom, no i trenutke velikih drama koje se odvijaju iznutra. Čitatelj ove likove promatra kao dio veće priče, zaviruje u njihovu nutrinu kao što zaviruje u novine ili film, vidi ih sve odjednom. Otvaraju mu se ovi likovi, pričaju svoje životne priče, kazuju svoju bol, a on ih sluša, nemoćan da promijeni tijek povijesti, no moćan da ih sasluša, da zbog njih postane bolji. "Kadišl i nebeski putnici" tiha je knjiga elegantnog izričaja, u njoj je nježnost suprotstavljena kaosu, dobrota grubosti, život smrti.

Jasminka Domaš objavila je nekoliko zbirki poezije, pet romana te više stručnih knjiga s područja judaizma, kao i kratkih priča. Predaje judaizam na teološkim fakultetima zagrebačkog Sveučilišta. Pojedina djela su joj prevedena na engleski, talijanski, njemački, češki, hebrejski, slovenski, ruski te predstavljena publici na sajmovima knjiga od Zagreba, Leipziga, Leccea, Pariza do Jeruzalema. Članica je PEN-a i Hrvatskog društva pisaca. Jedna je od utemeljiteljica Židovske vjerske zajednice Bet Israel u Hrvatskoj.

ISBN 978-953-48605-3-3

9 789534 860533

120.00 kn

litteris.com.hr